تالیف

مرزا ابوطالب اصفہانی لکھنوی لندنی

وقایع زمان نواب آصف الدولہ

تفضیح الغافلین

صولت پبلک لائبریری ر

تفضیح الغافلین

وقایع زمان نواب آصف الدولہ

تالیف

مرزا ابو طالب (لندنی) اصفہانی

ترتیب و تصحیح

عابد رضا بیدار

انسٹی ٹیوٹ آف اورینٹل اسٹڈیز

صولت پبلک لائبریری، رامپور

ناشر

انسٹی ٹیوٹ آف اورنٹیل اسٹڈیز رامپور

اہتمام

وزارت معارف، حکومت ہند، دہلی

سال تصنیف: ۱۷۹۶ء/

سال اشاعت: ۱۹۶۵ء

بہا ۱۰/-

مطبوعہ:
(جمال پرنٹنگ پریس، دہلی)

نذرِ عقیدت

خدمتِ والاحضرت قبلہ ام امتیاز علی خاں عرشیؔ اکوزئی حاجی خیل

خطا نمودہ ام و چشم آفریں دارم!

تشکر

وظیفهٔ خود میدانم که دوستان عزیز و بزرگان گرامی را که باکمال کشاده دلی و خلوص مشربی مرتب را در ترتیب این کتاب مشورت و راهنمائی نمودند، خصوصاً

استاذی المحترم آقائے سید امتیاز حسین مدظلہ العالی (مدرسهٔ مرتضی، رامپور)

و صدیق عزیز آقائے ظل عباس عباسی (کتابخانهٔ ملی، امروهه)

و محب گرامی آقائے نثار احمد فاروقی (دانشگاه دهلی)

و فاضل اجل آقائے سید فریدالدین (کتابخانهٔ صولت، رامپور)

سپاس گزاری کنم

فہرست

پیشگفتار

احوال و آثار میرزا ابوطالب

"در پایان تذکرہ حدیقۃ الافکار، ابوطالب دربارۂ خودش مینویسد

واین در ۱۲۰۴ھ / ۱۷۸۹ء است

"اسم والد این حقیر حاجی محمد بیگ خاں، و اصل آں مرحوم از ترکان آذر بائجان، ومولدش عباس آباد اصفہان، کہ در عہد جوانی وارد ہندستان گشتہ ملازم وزیر جنت مکاں ابوالمنصور خاں بہ ریاست جمعے از فرقۂ سپاہ نامزد گردید۔ بعد تقرر بنیابت صوبۂ اودھ باعانت و رفاقت محمد قلی خاں مرحوم مامور شدہ، آنخدمت را کماینبغی بہ تقدیم رسانید۔ بعد شہادت محمد قلی خاں، از نہایت دلتنگی، تمامیٔ مال وجہات وعیال در معسکر جنت آرامگاہ نواب شجاع الدولہ مرحوم و شہر لکھنؤ برجا گزاشتہ، باچند غلام راہ بنگالہ در پیش گرفت۔ ومدتے دراں سمتہا باعتبار گزرانیدہ، در شہر مرشد آباد بہ رحمت حق پیوست۔ سن شریفش دراں وقت قریب شصت سالگی بود۔ تاریخ وفاتش ازیں قطعہ بوقوع می پیوندد:-

....

وقوع ایں غم عظمیٰ بما دل افگاراں چو بود از سنۂ ہجرت رسول عرب

هزار با صد و هشتاد و دو سه یوم از رجب — همان نوشت با لهام سال رنج و تعب
نمود طوف بهشت برین دویم تاریخ — ز روئے حزم و یقین آمد از قلم سوئے لب

۱۱۶۴ + ۱۸ = ۱۱۸۲ھ

و پدر مادر این گمنام ابوالحسن بیگ نام داشته. و آں مغفور نیز در اصفهان نصف جهان تولد یافته بود. و در صفت تقوی و دینداری و رقت قلب و محبت دودمان طاهرهٔ نبوی بے نظیر و مستثنیٰ می بود. و در خدمت برهان الملک مرحوم خصوصیت و قدامت اخلاص ثابت می کرد، و هم بدیں جهت بعد رحلت آنجناب روئے توجه بامر سپاهگری نیاورد.

وولادت ایں بے سعادت در سنه یک هزار و یک صد و شصت و شش در شهر لکهنؤ اتفاق افتاد. و بعد قضیه مذکوره نواب شجاع الدوله مرحوم بمقتضائے ایلی در صدد تربیت برآمد، بجهت ایں کمترین مدد خرچ مکتب و معلم تعین نمود. و هرگاه به لکهنؤ تشریف می آورد...... تفتیش حال و تفقد بر احوال ایں شکسته بال میفرمود. پس از انقضائے چهار سال حسب الطلب والد و اجازت آں جناب وارد مرشد آباد گشته. بعد یکسال کسرے که هنوز سنین عمر از مرحلهٔ چهار ده تجاوز نکرده بود، بآفت بے پدری و تکفل خدمات ملک و پرداخت امور خانگی مبتلا گردید...... در اواخر سنه یک هزار و صد و هشتاد و نه، و اوائل شگفتن گلهائے اقبال و ابتدائے جلوس نواب آصف الدوله مرحوم که از قدیم فیما بین روابط وداد استحکام داشت، بعض محالات میان دوآب و رساله بشراکت سید زین العابدین خاں مرحوم که باتفاق او وارد صوبه شده بودیم، بعهده ایں کمترین مقرر گشت...... بعد فوت سید مرحوم بقصد بداندیشی شامل منتبعان صاحب والاقدر کرنیل بائے که از سرکار وزیر بانتظام محالات سرکار گورکهپور

قیام .... داشت، خواه ناخواه معین ساخت بحسب اتفاق میان این احقر و صاحب معزالیه صحبت موافق افتاده سه سال باختیار و اقتدار انقضا یافت .....
وحقیر در اواسط سنه یک هزار و دو صد هجری عازم شهر کلکته گشت.
و بعد وصول برخلاف مدعا از اکابر آنجا تعظیم یافته بوعدهٔ امداد مستظهر گردید و لغایت تحریر که مدت چهار سال گذشته......... هنوز آں امر بمقطع نرسیده بود که زمان حیات آں محسن خلایق بسر رسید۔"

(حدیقة الافکار نسخهٔ خطی دانشگاه دہلی ۹۳-۹۵)

و آنچه درین تاریخ تفضیح الغافلین در احوال خود نوشته در صفحات ۱۸ تا ۲۰ و ۴۱ تا ۴۴ و برخے بجاہائے دیگر یافته شود و مفصلاً در مسیر طالبی مینویسد، و این در سنه ۱۲۱۸ھ است، دو سال قبل از وفات خود!

"والد حقیر حاجی محمد بیگ خاں از جماعهٔ اتراک، مولدش عباس آباد اصفهان است۔ در عهد جوانی از شدت صولت نادری ایران را گذاشته وارد هند و رفیق وزیر جنت مکان ابوالمنصور صفدر جنگ گردید۔ بعد کشته شدن نول رائے و تقرر نیابت صوبهٔ اوده به محمد قلی خاں مرحوم، برفاقت و اعانت او نامزد، و بدین تقریب در مخصوصان و طرفداران او نامزد گشت. بعد وفات نواب صفدر جنگ، نواب شجاع الدوله مرحوم عمزاده را بدغا بدست آورده .... و با رفقائے او بدسلوکی کرده، قصد بدست آوردن والد داشت. او سبقت گزیده، با چند غلام و قدرے جواهر و اشرفی، بجانب بنگاله شتافت؛ و ما را در لکھنؤ و تمام مال و جهات خود را در معسکر نواب مرحوم گذاشت. و در بنگاله چند مدت باعتبار گذرانیده، در سالے که ازیں قطعه تاریخ مستفاد میگردد، رهگزائے عالم باقی گردید۔ لمؤلفه:

.... + ہزار و یکصد و ہشتاد و دو سہ یوم از حج + ... + ... + ... + ... + ... + ... +
۱۱۸۲ھ

پدر مادر من ابوالحسن بیگ نام داشت۔ مردے متقی دیندار بہمسری بر ہان الملک مرحوم از دوستان قدیمی وے بود۔ چنانچہ بعد رحلت آں مرحوم روئے توجہ باموراتِ دنیوی ننمود؛ واز کمال دلتنگی بخانہ نشینی گزرانید، تابرحمت حق واصل گردید۔

ولادت ایں بے سعادت در اواخر ۱۱۶۶ھ در لکھنؤ اتفاق افتاد۔ بعد مہاجرت والد، نواب شجاع الدولہ بمقتضائے اتحاد ایلی مدد خرچ مکتب تعین فرمود و در صدد تربیت و تفقد احوال ایں کمترین می بود۔ بعد چہار سال در ۱۱۸۰ھ حسب الطلب والد رخصت مرشد آباد بنگالہ کرد۔ ایں اول سفر من است کہ ہمراہ مادر در سن چہاردہ سالگی تا عظیم آباد بہ خشکی پس بر کشتی رو داد۔ بعد وصول مرشد آباد، یکنیم سال در خدمت والد گزرانیدہ، بآفت بے پدری و تکفل خدمات ملک و فوج و امور خانگی گرفتار گشت۔ چوں وجیزے از اقربائے نواب خانخاناں بہادر مظفر جنگ نائب بنگالہ بحضور والد نامزد حقیر شدہ بود، چند سال دیگر دراں ملک بحمایت و رعایت نواب معظم الیہ بخوشی و فراغت تمام بسر رفت۔

در اواخر ۱۱۸۹ھ ابتدائے جلوس نواب آصف الدولہ مرحوم حسب الطلب مختار الدولہ نائب ملک مرتبۂ دیگر بخانۂ قدیم بازگشتہ بعملداری اٹاوہ وغیرہ محالات میان دوآب مامور گشت۔ ایں سفر تمام بر کشتی تا بکسر دگنگ، واز آنجا تا فیض آباد در دریائے گھاگھرا بود۔ تصدیع تمام و آفات بسیار دریں دریا دیدہ شد۔ چوں طول محالات متعلقہ دوآب از متصل کانپور

تا انوپ شہر دو ہفتہ راہ بود، دو سال تمام دراں ولایت نیز بہ حرکت و در خیمہ ہا بسفر گزشت۔ پس بغدر...... حیدر بیگ کابلی کہ بعد مختار الدولہ نائب آں سرکار شدہ بود، معزول گشتہ، یکسال در لکھنؤ بودم۔ دریں اثنا محالات گورکھپور بکرنل الگزنڈر ہانے مقرر شد؛ و او مرا باعانت خود از وزیر درخواست کردہ بدانطرف برد۔ ایں ولایت نیز پانزدہ روزہ راہ در طول است، لہذا سہ سال تمام حتیٰ برسات نیز در سفر گزرانیدم.......... بعدازاں، ہمراہ کرنیل معزول شدہ، یکسال در لکھنؤ خانہ نشیں بودم۔

.... مسٹر مٹلٹن باشارہ گورنر ہستین بامن مصلحت آشکار نمود، و مرا بدفع فتنہ راجہ (بلبھدر سنگھ) و انتظام ممالک وزیر تحریص و ترغیب فرمود۔ .... دو سال بدیں شغل در طول و عرض صوبہ اودھ ایضاً در سفر ماندم، و با راجہ مسطور جنگہائے متعدد کردم۔ آخر کار اگرچہ آں دشمن بزرگ شصت سالہ کشتہ شدہ، ممالک وزیر صافی گردید...... امّا اسباب خانہ ویرانی من مرتّب شد........

تفصیل ایں مجمل اینکہ گماشتگان موصوف کہ حمایت مرا لتعہد کردہ بودند، پس از اندک وقتے معزول شدند۔ و گورنر ہستین صاحب قرار دادِ مذکور بولایت فرنگ عود نمود۔ حکام نو در کلکتہ بعرصہ آمدند، و عہد و قول حمایت من کہنہ و فرسودہ گشت۔ دریں تبدیلات، حیدر بیگ باوجود دورنگی بزشوت و کارسازی خود را اصلاح اندیشی وانمودہ اقتدار یافت، و چند سال سلوک ہموار بمن نمود کہ حاجت شکایت او و استمداد از جماعت انگلش نشد۔ دراں مدت در پردۂ دوستی حیلہ ہا انگیخت و طمع ہا نمود کہ شاید دانہ دام شود۔ امّا پیش رفت نیافت، لہذا بے پردہ شد۔ در ادائے وجہے کہ برائے معاش من شش ہزار

روپیہ سالیانہ ازاں سرکار مقرر بود امساک ورزیدن گرفت، وکشمکشہا درپیش نمود۔ لہٰذا سکونت لکھنؤ دشوار گشتہ، مرتبۂ دیگر سفر بنگالہ اختیار کردم ؛ و در سنہ ۱۲۰۲ھ بسواری کشتی ازراہ دریائے کٹک بکلکتہ آمدہ، شکایت پیش لارڈ کرنوالس بردم۔ لارڈ معظم الیہ اگرچہ بہ تعظیم پیش آمدہ، وعدہ امداد نمود؛ امّا چوں اورا سفر دکن و اشتغال جنگ ٹیپو سلطان درپیش آمد، مدت چہار سال امر من معوق ماند۔ بسبب درازی مدت قبائل و اطفال را بکلکتہ طلبیدم۔ اکثر رفقا و متوسلان مایوس شدہ، پریشان و...... پراگندہ گردیدند۔ درآمد ورفت اطفال و ساختن خانہ برائے ایشاں و باغے در خارج کلکتہ خرچ بسیار بر من افتاد و زیر بار قرض شدم۔ نقصان عظیمے کہ دراں سفر بمن رسید، پسر چہار سالہ، کہ بغایت مطبوع و قابل محبوب تمامیٔ خاندان بلکہ مطبوع ہمسائگاں و ناظراں بود، بسبب ناموافقت ہوائے کلکتہ و بے وقوفیٔ آندیار، فوت کرد و دل ہمہ را کباب ساخت......

بالجملہ بعد ازانکہ کہ لارڈ کرنوالس از دکن معاودت فرمود، از امر من یاد آورد۔ وچوں حیدر بیگ دراں نزدیکی فوت کردہ بود، بخیال آنکہ دست من در کارہائے آں سرکار مبسوط سازد، در اواخر سنہ ۱۲۰۷ھ بلکھنؤ روانہ کرد ؛ وخطے بمضمون لایق وشایان بزرگیٔ خویش کہ موثر تواند شد، در سفارش من بوزیر نوشت۔ بنابریں، وزیر و اہلکاران مرا بہ تعظیم و تکریم تلقی کرد۔ و امید درستیٔ کار رہا بود کہ از طالع ناسازگار لارڈ کرنوالس را عود بولایت خود اتفاق افتاد۔ بنابریں، آں جماعت سست شدہ، سہ سال بکجدار و مریز گزرانیدند وقتیکہ میانۂ وزیر و مسٹر چیری گماشتہ کمپنی نزاع شدہ، او برحسب شکایت وزیر معزول گردید، او و اہلکارانش .... خویش را حاکم مستقل دانستہ

بمن پیغام کردند کہ ترا ہم از لکھنؤ بیروں باید رفت۔ ہر چند گفتم کہ شما سر رشتۂ کار خود را گم کردہ اید، اگر من با شما خواہم ماند آنچہ ضروراست شما را راہنمائی کرد، فائدہ پذیر نشد۔ بنابریں، بعضے قبائل را در لکھنؤ گزاشتہ، و بعضے را بالہ آباد رسانیدہ، بہ بنارس و از انجا سیوم بارہ در ۱۲۱۰ھ براہ دریاے گنگ بکلکتہ آمدم۔

.......مسٹر جان شور، کہ دراں وقت گورنر بنگالہ بود، مرا دلاسا و وعدۂ یاری داد۔ دریں اثنا آصف الدولہ مرحوم فوت گشتہ، قضایائے سرکشی وزیر علی خاں جانشین او و تعویقات چند در چند پیش آمد کہ او فرصت توجہ بکار من نیافتہ بولایت شتافت۔ و مدت سہ سال برمن گزشتہ، پریشانی بسیار در جمعیت من رو داد۔ بقیہ رفقا کہ تا ایں زماں بہر حال با من بودند باطراف پراگندہ گشتند۔ و کار بجائے رسید کہ سہ نفر از اولاد و چہار نفر کنیزان قدیمی کہ مرا پرورش کردہ بودند، از تواتر سفرہا و درازی من ملول شدہ، ترک دنیا کردند، و راہ کربلاے معلیٰ و نجف اشرف پیش گرفتند۔ از ملاحظۂ ایں نوع تفرقہ و طول مدت توقف کلکتہ بسیار دل تنگ و ملول میماندم۔

.......کپتان رچرڈسن مرحوم اسکاٹ لینڈ کہ زبان دان ہندی و فارسی و دوست قدیمی من بود، برائے تبدیل ہوا قصد انگلینڈ نمود، و بدیدن من آمدہ، در اثنائے محاکات گفت: اگر ارادۂ انگلینڈ نمائی، ازیں دلتنگی برآمدہ، مشاہدۂ عجائب و غرائب بسیار نصیب تو خواہد شد؛ و من بطمع صحبت تو در تعلیم زبان انگلش در مدت توقف جہاز و ہر گونہ رہنمائی سعی مبذول خواہم داشت۔ [و ایں ہماں رچرڈسن است کہ نامش زینت آغاز کتاب "تفضیح الغافلین" است۔ و چنانکہ در دیباچہ است" در ۱۲۱۱ھ ہنگام

توقف کلکته، صاحب والامنش کثیر الامتیاز کپتان رچرڈسن صاحب سلمه الله تعالی ازیں حقیر استدعا فرمود که کلیات وقایع زمان آصف الدوله بهادر بقید تحریر در آورد، تا روداد آں ایام که خورده خورده از زبان مردم بیرونی غیر معتمد مسموع می شود، در یک نظر جلوه گر گردد۔ بپاس رضائے آں دوست شفیق ایں کلمات پریشاں جمع آورده شد۔"]

بخیال اینکه، سفر پُر خطر و دراز است، در وقت رفتن در بحریا حین مراجعت براه خشکی که بممالک متعلقه باید گزشت و با امم کثیره معامله باید نمود، البته بمرگ دو چار خواهم شد، واز کشمکش دهر وجور اخوان زمان نجات خواهم یافت، عزم سفر جزم نمودم۔ وعهد استوار با وے موکد کرده، روز دیگر در یکے از جهازات کمپنی شارلٹ نامی مکانے کرایه کردم۔ بحسب اتفاق آں جهاز در همان دو سه روز بسوخت۔ چوں سفر مذکور مقدر، با وصف تعویقے چنیں، تزلزل در میان عزیمت راه نیافت۔ و به اتفاق کپتان مذکور در جهاز دیگر که سیتا نام .... داشت واز جماعت همبرگ که فرقه از المان یا ڈنمرک بود مکانے کرایه گرفتم۔

بتاریخ غرّه شهر رمضان ۱۲۱۳ھ مطابق ۱۷ فروری ۱۷۹۹ء تودیع دوستان کلکته کرده بر بجره که کپتان رچڈسن گرفته بود سوار شدم۔"

"در ۱۲۱۸ھ .... ازاں سفر دراز سالم بکلکته اتفاق ورود افتاد۔"

(مسیر طالبی فی بلاد افرنجی: آغاز کتاب)

—— و بعد بازگشتن از سفر بلاد افرنجی تا دو سال و چند ماه زنده بود دریں مدت او را در ضلع بندیلکھنڈ بطور عامل تقرر نمودند، وهمانجا در ۱۲۲۰ھ ۱۸۰۶ء از جهان گزران درگزشت و بعالم باقی شتافت۔

احوال ہندوستان

واحوال سرزمین ہندوستان بزبان مرزا ابوطالب بزبان خودش ایں چناں بود:

پادشاہ

"شاہ عالم پسر عالمگیر ثانی درسنہ یک ہزار و یکصد و ہفتاد و پنج بہ امداد نواب جنت مکاں وزیر الممالک شجاع الدولہ بن صفدر جنگ مرحوم بادشاہ گشت و الی الآن کہ سی و چہار سال گزشتہ باسم سلطنت موسوم است" (لب السیر: ۳۳۳)

حکمران حقیقی

"حالا در حقیقت حکمران و ملجا و ماوی شرفائے تمام ہندوستان نواب وزیر الممالک آصف الدولہ بہادر بن نواب شجاع الدولہ جنت مکان است۔ حق سبحانہ تعالی او را باقبال و دولت سالہائے دراز بر سر عریاں سایہ گستر دارد؛ چہ بغیر از نظام علی خاں بن نظام الملک کہ در بعضے از ممالک دکھن با قلیل جمعیتے بسر می برد، کسے از امرائے ہند نماندہ۔ و اکثر صوبہائے ایں ملک و دکھن معہ دار السلطنت در تصرف قوم مرہٹہ است۔ و بر صوبۂ پنجاب و ممالک غربی شاہ جہاں آباد قوم سکھ تسلط دارند۔ و در بنگالہ و بہار و بعضے از ممالک دکھن قوم انگریز لوائے ملک گیری می افرازند" (لب السیر: ۳۳۴)

تالیفات ابوطالب

(۱) دیوان حافظ شیرازی (ترتیب و تہذیب) ۱۷۹۱ء

(۲) تذکرۂ حدیقۃ الافکار (تذکرۂ شعرائے فارسی و بھاکا) ۱۷۹۱ء

(۳) رسالہ در علم اخلاق قبل از ۱۷۹۱ء

(۴) رسالہ در مصطلحات موسیقی، قبل از ۱۷۹۱ء

(۵) رسالہ در فنون خمسۂ طب (انتخاب از تصنیفات حکیم میر محمد حسین خاں خلف ہادی خاں) قبل از ۱۷۹۱ء

(۶) رسالہ در علم عروض وقافیہ قبل از ۱۷۹۱ء

(۷) لب السیر و جام جہاں نما (تاریخ عالم و تاریخ ہند) ۱۷۹۴ء

(۸) تفضیح الغافلین: وقایع زمان نواب آصف الدولہ ۱۷۹۷ء

(۹) قصیدۂ فلکیہ مطابق رائے فرنگ جدید۔ قبل از ۱۸۰۴ء

مثنوی و قصیدہ در تعریف لندن۔ قبل از ۱۸۰۴ء

مرثیۂ تفضل حسین خاں، غزلیات و رباعیات متعلق بہ قیام لندن } قبل از ۱۸۰۴ء

(۱۰) مسیر طالبی فی بلاد افرنجی (سفرنامہ) ۱۸۰۴ء

نسخہائے خطی نمرہ ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، و ۷ و ۹ در کتابخانۂ دانشگاہ دہلی و نسخہائے خطی نمرہ ۸ و ۱۰ در کتابخانۂ رضا محفوظ اند۔ و کتابخانۂ رضا ہم دارائے نمرہ ۷ است، چنانکہ کتابخانۂ صولت دارائے نمرہ ۷۔ و نسخہائے خطی جملہ تصنیفات کہ در دانشگاہ دہلی یافتہ شوند، در یک مجموعہ اند، نمرہ ۲ صفحہ ۱ تا ۵۷ تا ۹۳؛ نمرہ ۳ صفحہ ۱۸۷ تا ۲۰۷؛ نمرہ ۴ صفحہ ۱۳۲ تا ۱۳۶؛ نمرہ ۵ صفحہ ۱۴۶ تا ۱۸۶؛ نمرہ ۶ صفحہ ۱۳۶ تا ۱۴۶؛ و نمرہ ۹ صفحہ ۹۳ تا ۱۲۷۔

نسخۂ خطی "تفضیح الغافلین"

این نسخہ ایست منحصر بہ فرد، کہ در کتابخانۂ رضا، رامپور، محفوظ است و نسخۂ دیگر کہ متعلق بکتابخانہ صولت، رامپور است، نقل مطابق اصل ہمان نسخہ است بلکہ محرّف تر از آن۔ لذا اینکہ کاتب نسخہ باید دانست را نباید دانست

مینویسد و خزانه را خزابه؛ و همچنین وابسته را دالسته، و بهره را ابیٹھ، و خود را جود، و محمد بشیر را محمد بسر، و لبست علیخاں را نسب علیخاں مینویسد، بسبب عدم موجودگی نسخهٔ دیگر، چارهٔ نبود غیر ازین که این نسخه را اساس گرفته از ترجمهٔ انگلیسی که ہوئے (HOEY) در ۱۸۸۵ء بالٰہ آباد چاپ کرده بود، استمداد باید نمود. و حقیر مرتّب اعتراف میکند که در صورتے که نسخهٔ ہوئے انگلیسی هم نبودے، در تصحیح الفاظ و تفهیم معانی خیلے اشکال واقع میشد، چنانکه هم با وجود ہوئے الفاظ و فقرات نافهمیده جا بجا یافته میشود. مرتّب این اوراق بیشتر بهر جائے که اختلاف میان ہوئے و کاتب خطی واقع شده، ہوئے را ترجیح داده؛ امّا ہوئے هم خالی از سهو و اغلاط نیست و امثلهٔ سهو ہائے او که در ترجمه اش یافته شده حتماً بیش از یک دو سه اند.

و چنانکه گفته شد، کاتب این نسخه بسیار غلط نویس و کم علم است، و برائے اینکه یا سبک ابوطالب سبک کاتب هم بر قاری عیاں گردد یک صفحهٔ عکسی بطور نمونه شامل کتاب نموده. (ص ۷۶ سطر ۱۱ تا ص ۷۷)

و الفاظے چند، بر متن و املائے این کتاب، که من اختیار کرده ام:

الفاظ ہائے هندی و انگلیسی که با "ٹ" یا "ڈ" یا "ڑ" هستند چنانکه در اصل اند نوشته شد الّا "ہستین" که برائے "ہیسٹنگز" است و هم نیز چند.

بر طریق و روایت قدما و بر خلاف جدیدیاں من فرق یائے معروف و یائے مجهول بر قرار داشته ام. و بخیال حقیر این امر ضروری است که هر جائی از هر جائے و راهی از راهے و شیر از شیر و داشتے از داشتی متمیز باشد و قس علی هذا.

در متن کوشش کرده ام که عبارت ہوئے را هر جائے که در متن داخل کنم در ترجمه اش سبک فارسی ابوطالب را پیروی کنم و پیرامونش اختیار کنم. و هر جا که از ہوئے عبارتے گرفته ام در " [!" و عبارتے که از نسخهٔ خطی گرفته ام امّا در نسخهٔ آنقدر کرم خورده است،

احتیاطاً در قوسین "(　　)" نوشته ام.

از جانب نسّاخ این کتاب معذرت خواهم که بعضے از لفظهائے مرکب را شکسته، بد و سطر نوشته چنانکه الی الآن دالی در آخر سطرے والآن در آغاز سطر آینده) وتفضل حسین خاں.

این نیز ناگفته نماند که مرتب همچناں که قارئین ملاحظه خواهند فرمود حتی القوة از فضولیات احتراز داشته وسعی کرده که بخلاف روشهاے جاری امروز متن کتاب از حواشی ومقدمه کم ارزو کم حجم نباشد. و این امر هم در حواشی آنچناں ملحوظ داشته، که بسیارے از سهو هائے کاتب، چنانکه بر خوانندگاں از نمونهٔ که شاملست روشن گردد، که بسهولت در فهم آید، بلا حاشیه بر آنها تصحیح نموده؛ چه اگر این چناں اختیار نکرده باشد بهرجا زیاده از نیم صفحه بحاشیه میرفت.

البته برخے از اسامی ومطالب این کتاب محتاج توضیح وتشریح مزید بود، وعزم داشتم که از مؤرخان معاصر ومعتبر، هرچه متعلق ومفید و روشن گر یابم، اقتباس نمایم وقسمتے لعنوان ضمائم برمتن کتاب افزوں کنم، اما نسخهٔ خطی این کتاب که بسیار سقیم ومغلوط است، بدرجهٔ که اگر فی الواقع اکنوں آنرا بمؤلف اصل نشان دهند آنرا باز نشناسند، وکاتب، آں آنقدر غلطیهائے فاحش وتصرفات بے نهایت نموده که بخلاف گمانم که در اندک زمانے منتهی پنج شش ماه مثلاً آں کار بانجام خواهد رسید، همجفں شروع در عمل معلوم شد که آں تصور خام است زیراکه تصحیح متن کتاب بسبب کثرت تصحیفات وتصرفات نسّاخ یکنیم سال خورد. وهم بعد ازیں جدّ بسیار، برمرتب عیانست که این ترتیب هنوز خالی از اشتباه وانحراف

نمیتواں بود بہمیں سبب از خوانندگان مطلع انتظار دارد کہ بزرگی کنند و ہرگونہ اشتباہ یا خطائے کہ بنظر نکتہ بینشاں میرسد بے ملاحظہ گوشزد فرمانید تا در چاپہائے آئندہ اصلاح گردد۔

سبک و اسلوب نگارش

در سبک و اسلوب نگارش، ابوطالب، لکھنوی است نہ کہ اصفہانی۔ تراکیب فقرات و الفاظ کہ خالصۃً سبک ہندی جابجا در نظر می آید و ہم الفاظ کہ ہندوستانی الاصل اند و کسے از ایرانیاں آنہا را نخواہد فہمید، بلا ملاحظہ استعمال میکند و ہمچناں الفاظ زبان انگلیسی کہ در اودھ مستعمل بودند۔ مثلاً:

لچہ، گوانر، چھپر، اجاڑ، حرامخوری، پارگھاگھرا، حاضری (ناشتہ)، چھینٹ، نناواں، جھاڑ، ترپولیہ، بھوس، دکھن، ڈیڑھ، اردلی، بجرہ، دلاسا، ہلّہ، انگریز، گورنر، کرنیل، راج، کمپ، کمپو، کمپنی، پلٹن، کمیدان، گھاٹ، ہولی، بٹالن، بنگلہ، خس، بیلدار، ڈیرہ وغیرہ۔

ابوطالب، در ترکیب جمل، اکثر لفظ آخریں کہ مستمراً فعل باشد، ترک نماید و فہم محذوف را بر لیاقت و صلاحیت قاری محمول گردانیدہ، فقرہ دیگر آغاز کند چنانچہ بعد، " اکثر رجوع بہ ٹکیٹ رائے " [میکرد] یا [مینمود] حذف کردہ (صـ ۶۱) و ہمچناں بہ دیگر مقاماتے چند (صـ ۱۳۴، صـ ۱۰۵ سطر ۶، ۹ وغیرہ)

استعمال تراکیب عربی مغلق و عالمانہ چنانکہ بیشتر ادبائے فارسی ہند خو کردہ، ہم در نگارش ابوطالب یافتہ شود و باوجودیکہ سادگی و سلاست در بیان او حاوی است امّا در استعمال الفاظ و تراکیب کہ در کتاب فارسی قدرے نامانوس باشد او ہم گریز نکند۔

اولیات ابوطالب

ابوطالب اولین هندی نژاد بود که سفر اروپا کرده و اینکه مشاهده ها و تجربه های سفر خود در کتاب "مسیر طالبی فی بلاد افرنجی" محفوظ نموده، مزید بر آنست۔

ابوطالب شاعرے بود (دیوان، مثنویات وغیره) و شعر فهم (ترتیب دیوان حافظ، تذکره حدیقة الافکار)؛ احیاناً در علوم هیئت و موسیقی و طب و اخلاق و تاریخ ازمنهٔ گزشته هم شغف مینمود (مثنوی فلکیه، .... رسائل در اخلاق و طب و موسیقی، لب السیر، تاریخ سلاطین هند)؛ امّا کارهائے که او را مرتبه و منزلت بخشند سفرنامه موسومه مسیر طالبی و تاریخ عهد خودش موسومه تفضیح الغافلین هستند. مسیر طالبی ثبوت و شهادت قوت آخذه اوست، و دلالت بر وسعت نظر و هوشمندی ابوطالب میکند. بطور دستاویز اولین تجربات و حوادث دانشمندے که از هندوستان بیرون رفت و ممالک فرنگ را بنظر تحسین و هم بنگاه انتقاد و انمود، اهمیتے که این سفرنامه دارد مستزاد است۔

لکن حاصل قلم ابوطالب این کتاب است که پیش شماست. اینجا مورخے با آهسته روی از هیولی صورت پذیر میگردد که با وجود نوشتن وقایع نواب اودھ او را نظر بر وقایع "زمان نواب" است، نه که وقایع نواب، چنان که دستور قدیم و معاصران (و آیندگان هم!) بود. و درین "زمان" از امرا تا عوام و از تفصیلات رشوت خوری عمال آصف الدوله تا خصوصیات تمدن جدید فرنگ که اخذ کردنی و در نظرش قابل تقلید بود، و از اسباب کمزوری مملکت اودھ و بے انتظامیها تا به مشوره ها که ابوطالب برائے استحکام مملکت می داد، مورخے سر بر آورد که در عهد پیش و عهد خود نظیرے کم داشت. دکاش که امروز

کنور محمد اشرف مرحوم زنده بودے، و ابوطالب از مصنفِ "طور زندگانی و احوال عمومی مردم ہند" دادمی یافتے کہ یکتیم صد سال قبل پیشیرو او بوده!)

واز وقایع تاریخی و سیرت اہم ترین افراد عہد آصف الدولہ، بیانہائے مرزا ابوطالب، کہ آنرا از نزدیک دیدہ، اعتبار دارد۔ وخصوصاً در اسباب جنگ دو جوڑا در رو ہیلہ، نفاق نصر اللہ خاں، کارگزاریہائے گماشتگان کمپنی خصوصاً مسٹر چیری، سیرت آصف الدولہ بسنت علی خاں و حیدر بیگ، ہرچہ نوشتہ، اہمیتے و اعتبارے دارد؛ وبسے کہ دریں کتاب یافتہ شود درجائے دیگر موجود نیست۔

و اہمیتے کہ ایں تاریخ دارد اینست کہ ایں دستاویز لیست از تصنیف شخصے کہ بیک وقت صاحب سیف و صاحب قلم بودہ، و در انتظام و سیاستہائے مملکت آصفی دخل داشتہ، وہم از صاحبان انگریز و گماشتہائے کمپنی و گورنر تعارف و تعلق داشت، و مقامے کہ حاصل کردہ بود ازیں متحقق میگردد کہ بعد وفات ایرج خاں سہ افراد کہ برائے نیابت مذکور رشد ند یکے از آنہا ابوطالب بود، چنانکہ ہرت پرشاد در ملخص "تاریخ اودھ" نوشتہ۔ و ہمچناں در محفل فرنگ و کمپنی عزت و احترام یافتہ بود چنانکہ ازیں کتاب ظاہر است و ہم از سفر و سفرنامۂ او۔

کتابے کہ اکنوں از نظر خوانندگان میگزرد، با وجود اختصار یکے از کتب تاریخیۂ بسیار مہم است از حیثیت اشتمال وقایع و سیر و احوال اندرونی، حاکمان و اعاظم رجال اودھ کہ در ہیچیک از کتب تاریخیۂ دیگر یافت نمیشود۔ در ۱۸۸۵ء و ہیوئے از نسخہ کہ اتفاقاً یافتہ ایں کتاب را بشکل ترجمہ از الہ آباد چاپ نمودہ و ہم آں ترجمہ امروز کمیاب است) اما متن اصلی بار اوّلین پیش خوانندگاں، تقدیم میشود۔

نکتہ کہ آقائے سید امتیاز حسین، استاذی المحترم، بعد از مطالعہ ایں کتاب

گفته، اگرچه مرتب را ازاں اتفاق کلّی نیست، امّا اہمیتے دارد، وآں نکته اینست که ابوطالب ایں تاریخ را بفرمائش کمپنی نوشته نه که از خود، وآنچناں نوشته که ہم تصویر حلی تاریک و تاریک تر گردد تا مقصد کمپنی حاصل شود که ایں حاکماں ہند اصلا لائق حکمرانی نبودند، و لذا کمپنی حکمراں شود، باستحقاق!

وایں شک را، که شاید وقایع زمان آصف الدوله را اساس بر حقائق نگاری نیست زیرا که بموجب خواست اجنبیاں نوشته شد، از آغاز کتاب (ص ۳) و از متن صفحات ۷، ۸، ۱۱ تقویت بہم رسد۔ و ہم ایں امر محض اتفاقی نیست که در عہد وارثان کمپنی ایں تاریخ برائے ترجمه انتخاب شده، ہشتاد سال قبل از متن فارسی چاپ شد!

مرتب ایں اوراق بادب ازیں رائے اختلاف دارد، چنانکه بخیالش ابوطالب ہرچه از بے انتظامیہائے مملکت، و یا در بارهٔ بدکرداری کسے، نوشته، نه از عصبیت و بخواست است؛ بلکه ما را مشکوک نظر آید۔ چوں ما برائے رفتگاں سخن خوب و نیک شنیدن عادت کرده ایم۔ و بد بختانه (یا خوش بختانه) ابوطالب مؤرخ است و وظیفهٔ مؤرخ انصاف است و حق بینی است، و حق نمائی! و کم باشد که حق شیریں شود!!

عابد رضا بیدار

۱۴ مارچ ۱۹۶۵ء

وقایع زمان نواب آصف الدولہ

تفضیح الغافلین

مرزا ابوطالب اصفہانی

دیباچۂ مصنّف

امّا بعد ۔ ذرّۂ بے مقدار ابوطالب بن محمد اصفہانی بسمع شایقان خرد [و] نکتہ دانی میرساند کہ در ۱۲۱۱ہ ہجری در ہنگام توقف کلکتہ ، صاحب والانش کثیر الامتیاز کپتان رچیٹسن[۱] صاحب سلمہ اللہ تعالی ازیں حقیر استدعا فرمود کہ کلیات وقایع زمان آصف الدولہ بہادر را بقید تحریر در آورد، تا رود داد آن دایام) کہ خوردہ خوردہ از زبان مردم بیرونی غیر معتمد مسموع می شود دریک نظر جلوہ گر گردد۔ بپاس رضائے آن دوست شفیق ایں کلمات پریشان جمع آوردہ شد۔ چوں تاریخ وقایع، کہ معظم امور اخبار است، بسبب فقدان روزنامہ (ہا) دریں اوراق از روئے حفظ ثبت گشتہ ، اگر سہوے دران بنظر رسد، امید کہ معاف فرمایند۔

وچوں سلسلۂ عالم کون وفساد بیکدیگر پیوستہ است ، قبل از شروع مقصد بہ بعضے ملازمان نواب شجاع الدولہ میپردازد، تا سامعان را در معرفت کسانیکہ بعد ازیں اسم شاں مذکور خواہد شد، تامل رو ندہد۔

[۱] وایں "رچرڈسن" (Richardson) است (ہوئے)

هزار و دو صد و ده بود و دو، ز سال عرب — که گشت نسخهٔ تفضیح غافلین سپری

اگرچه ساده بود از نگار صنعت لفظ — رضائے آن که برین پشت زینت صوری

ولے چو ساده عذارے که خوبیش بے ساخت — هزار نقش دران سادگی و جلوه گری

عبارتش بروانی چو آب، و معنی آن — چو آتش است ز شوخی و چستی و عزری

برائے معجزهٔ خامه ام بس این برهان — که جمع گشت دو صد در بیک لباس دری

قلم ز چرب زبانی نمود تسویدش — وگرنه مضمحلی ورق ز فرط طری

فروغ صدق پدید از جبین هر خبرش — چنانکه نور ز طرف ستارهٔ سحری

یکے چرا نبود همچنین که راقم را — نه سهم لدیمی نه طرف ما صحی نظری

بروزگار نشد ثبت فعل شوم خسان — سزائے آنچه (دنبو) دنند با کسان زخری

بماند زینت رخسار نام شان این خال — اگرچه ماشطه بوده و ضیع آن کفری

کشید رغبت آن مسمع سخن زیرم — چو من قلم زده بودم بنام شان زمری

دعائے خیر ز خوانندگان طمع دارم — که این سطور ز ما یادگار وا گذری[1]

---

[1] شعر ۲ مصرع ثانی کذا؛ شعر ۴ مصرع ثانی، لفظ آخرین کذا؛ شعر ۵ مصرع ثانی اصلاً "دریکے لباس دری"؛ شعر ۶ مصرع ثانی کذا؛ شعر ۸ مصرع ثانی کذا؛ شعر ۱۰ مصرع ثانی کذا؛ شعر ۱۱ کذا. وهرے ازین ابیات محض بیت اولین و آخرین را ترجمه نموده

مقدمہ

بباید دانست کہ در وقت وفات نواب مرحوم سہ نفر از اولاد بسن رشد و در نظر خلایق معتبر بودند۔ از ہمہ بزرگ تر مرزا امانی آصف الدولہ، از بطن بیگم، و او از عہد پدر نامزد ولی عہدی و سرکار علیحدہ (مثل) سرکار پدر داشت۔ [و مراسلت مابین پدر و پسر [و] رتق و فتق آں سرکار بہ سید مرتضیٰ خاں طباطبائی، کہ آخر مختار الدولہ شد، مفوض بود۔ و ایں مختار الدولہ از قدیمیان خانۂ وزیر [و] برادر زادۂ نواب مصطفیٰ خاں است کہ از اعزۂ ولایت بودہ و در ہندستان گاہے از حضور محمد شاہ و گاہے بہ نیابت صفدر جنگ بخدمات ملکی اشتغال می نمودہ۔

دیگر مرزا سعادت علی کہ در حین وفات پدر با قریب بیست ہزار سوار و پیادہ در ملک (بریلی)، کہ قبل ازیں بچند ماہ از دست روہیلہ مفتوح گشتہ بود، بسر می برد۔ و اختیار معاملات ملکی و (سپاہی) آں طرف بہ محمد بشیر خاں غلام حبشی، و اتالیقی و تعلیم صاحب زادہ بہ تفضل حسین خاں متعلق بود۔ مجملے حال خان موصوف اینکہ مولد او و پدرش

---

۱ ہو گئے؛ The management... and the correspondence ۲ مصطفوی خاں (اصل)

لاہور است. و جدّ او کرم اللہ خاں چندے وکیل معین الملک، صوبہ دار لاہور، بحضور بادشاہ بود. و تفضل حسین خاں بعد خرابی آن طرف در اواخر نواب مرحوم وارد صوبہ و متوسل اینجا گشتہ.

دیگر مرزا جنگلی کہ بہ غیرت و شجاعت و تحمل و وقار متصف است و حالا با برادر بزرگ تر بسر می برد.

و کار نیابت بدون[1] نام و اقتدار از (محمد ایرج خاں) تعلق داشت. و او از اوّل[2] در آغاز ترقی داروغہ بازار لشکر شد، و از آنجا بہ نیابت رسید. بباید دانست کہ از عہد صفدر جنگ الی الآن ہمیشہ مردم ادنیٰ نائب خانۂ وزیر شدہ اند، الّا مختار الدولہ کہ از اکابر است.

و امور کاغذ و محاسبات عمال را صورت سنگھ و راجہ جگن ناتھ[3] داماد او سرانجام می داد. و ایں صورت سنگھ مرد کارداں [و] متدین از قدیمیان آں خانہ بود، چہ او اطلاق نویس راجہ مہا نرائن و [از] ہمقومان اوست. و راجہ مسطور دیوان نواب مرحوم است کہ آخر نائب ملک شدہ. و بینی بہادر[4] مشہور، صراحی بردار ہمیں مہا نرائن بودہ؛ و مہا نرائن پسر رام نرائن است. و او و برادرش پرتاب سنگھ [دیوان[5] صفدر جنگ بودہ. و ایشاں پسران آتما رام کھتری] دیوان برہان الملک بودہ. و بالفعل در اہل قلم کسیکہ کمال امانت و دیانت بر دیوان دبرد) بجز[6] ایشاں

---

[1] بروں (اصل)، [2] ازل (اصل)، [3] جگرناتھ (اصل)، [4] بتی بہادر (اصل)

[5] "Were Dewans of Safdar Jang. They were the sons of Atma Ram ———— Khatri"

(اصل عبارت ہوئے)، [6] بربجز انساں (اصل)

دیگرے نیست۔ واحکام توزک سپاہ و توزک سواری بہ محمد بشیر خاں مذکور مفوض بودہ، گویا نائب دویم [مانند[۱] محمد ایرج خاں بودہ، چہ بعضے عمال با وو بعضے بہ محمد ایرج خاں توسل داشتند و بعضے را با آں ہر دو رجوع نبود۔ چوں نواب مرحوم خود بمعاملات میرسید، نائبان بے اقتدار بودند۔

وکارخانہ خزانہ و انفراغ محاسبات سپاہ و شمارہ و سرشتہ داری آنہا [بہ] تپر[۲] چند بقال، کہ برادرزادۂ ذوقی لل مشہور بود، استقلال داشت۔ و شیخ ابوالبرکات خاں[۳] بخشی در متابعت او بآنکار[۴] می پرداخت۔ وایں ابوالبرکات از شیخ زادہ ہائے کاکوری، صاحب قبیلہ، مرد کامل عیار بودہ۔ وحالاہم در اقربائے او شیخ معزالدین خاں کہ او نیز از عمدہ ہائے لکھنؤ[۵]..... حق بدانخانہ است۔ چند کس کہ ہم بصفت علم و ہم [بتجربہ] کار ملک و ہم بسپاہ گری متصف اند[۶]، درزمانہ موجود اند۔

و در سرداران پیادہ چقماقی لبنت علی خاں خواجہ[۷] را [و[۸] در سرداران پیادۂ [میچ لاک] لطافت علی خاں و محبوب علی خاں خواجہ را برتبۂ 'جنرل' فائز نمودند]۔ و محافظت خزانۂ اندروں [بہ] بہار[۹] علی خاں و جواہر علیخاں خواجہ را مشغول می نمودند۔ و عنبر علی خاں خواجہ را[۱۰] کہ باکثیر صفات نیک آراستہ بود، بخدمت توشکخانہ و باورچیخانہ [سفری]، و مولوی فضل عظیم خاں[۱۱]

---

[۱] فرسد (اصل) [۲] پترچند (اصل) تـ لـ ٹـ) پ ر چند (ہوئے) [۳] خاں ہم بخشی (اصل) [۴] نابکار (اصل)

[۵] قربانت کنندگاں (اصل) ؛ a man who by proved (loyalty) [۶] (ہوئے) [۷] اندو درد (اصل) [۸] خوردہ (اصل)

[۸] and among (the officers) commanding the match lock infantry, Latafat Ali Khan and Mahbub Ali Khan bore the rank of General

[۹] بہادر علی خاں (اصل) [۱۰] travelling (ہوئے) [۱۱] ہوئے 'خان' ندارد

به نیابت حسن رضا خاں بداروغگی باورچیخانه کلاں قیام می نمود. و از اقربا[۱]، مرزا علی خاں و سالار جنگ باوجود هیچکاریها چاکرات عمده واضاع امارت داشتند، و در مشورت معظم امور دخل می نمودند. معلوم باد که ایں هر دو برادران پسران محمد اسحٰق خاں شوستری[۲] هستند که در عصر محمد شاه بتقریب ندیم بیگی و مزاج دانی بعرصه آمده بود؛ گویا نام عفت[۳] وغیرت دریں قبیله نیست.

ایں خانه تمام آفتابست

خاندان نواب صفدر جنگ و مردم لکھنؤ بے تربیت[۴] کردهٔ ایشانند.

دیگر از مقربان، حسن رضا خاں است که بعضے خدمات حضور و خصوصیت تمام به نواب مرحوم داشت؛ گویا زبان او بود. زیراکه اکثر احکام بواسطهٔ او بمردم [رسید[۵]]. و ایں حسن رضا خاں همشیرزاده (کلب) علی خاں از اعزهٔ شاهجهاں آباد و منصب داران بادشاهیست. و برهان الملک بعد ورود هندوستان دختر ازاں خاندان گرفته، صاحب نام و آوازه شده. و دختر سعادت خان، که مادر نواب مرحوم است، از کنیز مملوکهٔ آں خاندان، که در جهاز[۶] عروس داده بودند. و برهان الملک تمام عمر خدمت آں خاندان بطریق اداءے حق میکرد. اما صفدر جنگ بسبب ایں که زنش را جوانان قبیله بنظر کم می دیدند، از ایشاں حجاب می کرد.

---

۱ ہوئے: اقربائے
۲ کشمیری (اصل)، ۳ غضب (اصل)، ۴ اصل: بےتزیب (Corrupted by ہوئے)، ۵ were delivered (ہوئے)، ۶ چہار (اصل)

و بند [ہ] علی خاں او[۱] ابراہیم علی خاں پسران او حالا در لکھنؤ [پسران[۲]]
اعمام ایں کلب علی خاں ہستند۔ وسوائے او دوصدسہ نفر دیگر کم
حیثیت از اولاد اقربائے کلب علی خاں در لکھنؤ خواہند بود۔ و محمد
ابراہیم خاں کہ منصب دارہ بادشاہی و از ابتدائے عہد
برہان الملکی ......[۳] او نہایت آبرو ندارد، و در لکھنؤ نیکنام
است، عم مرزا حسن رضا خاں بودہ، و بہ کوتوالی لکھنؤ و محافظت حرم
سرا و خزائن برہان الملک و صفدر جنگ اقدام می نمودہ۔ امّا مرزا
حسن رضا خاں آں قرابت را، کہ در نظر نیاورد، و در خدمت
نواب مرحوم چوں بدربان خورد اختیار نمودہ، بدیں جہت در دل
او جا کرد۔ مرد محنتی، آبرو دار، باکثر ہنرہائے سپاہ گری و
کارگری از فرقۂ سپاہ، بامتانت رائے و تحمل و وقار است
و اینکہ ابلہی و فراغ دستی و کم عرضی او در مردم شہرت دارد[۴] از جہت
ایں است کہ از علوم و معاملات ملکی اطلاع ندارد۔ و کرام نفس است
کہ بعد از انکہ تازیانہ بجہت چابکی او نباشد، بہ فراغ میل نہ نماید۔
اما کم عرضی و نیا داریست۔

از عمال ہر [دو] گسائیں[۵] و نوروز علی خاں و محمد ناصر خاں غلام
حبشی عمدگی داشتند، زیرا کہ گسائیں ہا قریب بیست ہزار
سوار و پیادہ ناگہ[۶] وغیرہ در رسالہ و ملک دوآب از کورہ تا

---

[۱] "کہ" بجائے "و" (اصل) [۲] "بعرصہ انزی دگذا" (اصل) بجائے "پسران" کہ ترجمہ عبارت
"a friend" (اصل: برس !: ہوئے) ہوئے است یعنی: sons [۳]
[۴] "از جہت ...... اطلاع ندارد" درہوئے موجود نیست [۵] گوشائیں (ہوئے) [۶] بلکہ (اصل)

انوپ شہر در عمل خود ہا داشتند۔ و نوروز علی خاں با جمعیت ہفت ہشت ہزار سوار و پیادہ چندے گوشمالی سرکشاں سلطان پور و پرتاب گڑھ و اکبرپور و الہ آباد مامور بود۔ و محمد ناصر خاں حبشی با پنج شش ہزار سوار و پیادہ خوب بندارک راجہائے سرکش سرواد، کہ عبارت از ملک مابین گھاگرا و کوہستان است، قیام می نمود۔ واز نامبردہا، نوروز علی خاں از خانہ زادان و قدیمیان جوان مغلزا بودہ۔ و ہر دو گسائیں چیلہ ہائے اندر گیر گسائیں ہستند و او در جنگ احمد خاں بنگش و عماد الملک در خدمت صفدر جنگ جانفشانی ہا رانتابٔ[1] حق نمودہ بود۔

والماس علی خاں و حیدر بیگ خاں بر در عمال زبدۃ[2] السلک داشتند۔ و ذکر سائر عمال صوبہ موجب تطویل است، زیرا کہ مثل آں جماعت ہزاراں در سرکار بلند[3] ام مستعد خدمت بودند۔

و نواب مرحوم خود در عملداری بمرتبۂ ہوشیار و خبر دار بود کہ نوبتے از عامل خیر آباد بسبب عمدگی مکان و بزرگیٔ زمین داران آنجا درخواست بیجائے میکردہ؛ رنجیدہ، حکم فرمود کہ ہفت نفر کایتہ نویسندہ، کہ بخطوط نویسی مردم می پرداختند، از بازار گرفتہ، حاضر آوردند۔ و نام بردہ ہا را یک یک محال خیر آباد دادہ رخصت کرد۔ و پرشاد سنگھ کمیدان را باسہ پلٹن بمدد

---

[1] کذا۔ در ہوئے: exerted .... and had thereby established claims/ on his patronage

[2] ہوئے: (!) "Insignificant appointments"?

[3] کذا۔ و ہوئے ترجمۂ اینقدر ندارد۔

ایشاں تعین نمود، (بآنکه) رجوع نمود سزا نمایند۔ و بوساطت[1] مکاتبت آنہارا رہنموئی کردہ، چند سال بعمل آنجا مشغول داشت، و از آنہا آبادی و خرچ و توفیر جمع و سائر عمل سابق بخوبی ظاہر شد۔

از سرداران سپاہ یکے سید[2] [جمال]. الدین خاں تورانی بود کہ بجمیع صفات سرداری اتصاف[3]، و دو ہزار سوار مغل خوش اسپہ در رسالہ داشت۔ دیگر مرتضیٰ خاں بڑیچ[4] [پسر[5] مصطفیٰ خاں مشہور کہ بسرداری پلٹن سواران خوش اسپہ فائز بود۔ و قاسم خاں منڈل] و دیگر سرداران افغان کہ پنج[6] شش ہزار کس بودند، مومیٰ الیہ را بنظر سرداری میدیدند؛ گویا اینہا یکدستہ بودند۔ دیگر جمشید بیگ و خواجہ نعمت اللہ با دو ہزار ترک سوار خوش اسپ و براق مودب بآداب و قانون فرنگ بود[ند]۔ دریں جمشید بیگ از[8] زمینداران قوم جاٹ، و در طفلی بدست پدر راقم افتادہ، در سلک غلامان او بعزت پرورش یافتہ[9] بود۔ و گاہے کہ از خدمت والد ملول می شد، نزد آقا طاہر، کہ با والد اتحاد داشت و ملازم سرکار کمپنی بہادر بود، رفتہ، چند ماہ بسر می برد۔

---

[1] بوساخت ہنگامت (اصل)، [2] تیہ (اصل)، [3] القصاف (اصل)، [4] بڑیچ (حوشے)،

[5] "the son of the well-known Mustafa Khan, who was employed at the head of a similar contingent of well-mounted cavalry. Qasim Khan Mandal" (حوشے) واین عبارت در مخطوطہ ساقط است

---

[6] چہار شش (حوشے)، [7] مومی اللہ (اصل)، [8] ابہ میدان راقوم حساب (اصل)، [9] نیافتہ (اصل)،

و در آنجا قواعد [بہ] ترک سواراں می آموخت۔ پس از انکہ والد و آقا طاہر فوت، و رسالہ ترکسواراں[1] بحکم کونسلی برطرف شد، او ملازم سرکار نواب گشتہ، ایں دو ہزار سوار بحکم او ترتیب داد۔ سردارے لایق بود۔ دیگر سہ کمپوئے چقماقی بودند۔ و سرداری اکثر بہ بسنت علی خاں، و بقیہ سرداران معروف روشناس داشتند۔ دیگر میر احمد سالار بٹالن نجیب کہ جمعیت آنہا شش [یا ہفت] ہزار [اسپ] میرسید۔ و ایں جماعت مردم کارداں با یراق و استعداد خوب بودند، زیراکہ میر احمد کہ مخترع قوانین و آداب آنہاست، یک قلم مردم اشراف را جمع کردہ بود، بندوق ہائے فتیلہ رسا باٰنہا دادہ، قواعدے باختلاف حرکات و اصطلاحات آموختہ، چوں پلٹن ہائے انگریزی در ایشاں[2] عہدہ ہا در آنزماں مقرر کردہ بود، و کار توپ و تفنگ را بچابکی و سرعت میکردند و دیگر (سرداران) مثل شیخ احسان و بالا راؤ مرہٹہ و امثال ایشاں بسیار اند کہ ذکر آنہا چنداں[3] مفید نیست۔ بالجملہ عملۂ آں مرحوم از مستطاب و چابکی و صفاتے کہ کار خود را [بہ] حسن سرانجام دہند، خالی نبودند؛ چنانچہ معلوم خواہد شد۔ در اندک وقتے ہمہ برافتادہ، عوض آنہا، بقصد، غرض منداں بعرصہ بیامدند، بحدیکہ دراں صوبہ قحط رجال بہم رسید۔

---

[1] برکواراں (اصل)، [2] "در ایشاں ..... انتریاب" کذا و در ہوئے: "In those days" [3] حمیداں (اصل)،

حالا شروع وقایع کردہ می شود۔

معلوم باد کہ فوت آنجناب در آخر[۱] ذیقعدہ سنہ ۸۸ ھ را، کہ یک ماہ بہ شروع سال نو ماندہ بود، اتفاق افتاد۔ آں روز بخلایق فیض آباد مصیبتے عظیم رودادہ بود؛ چنانچہ، از سیاہ و سفید و خورد و کلانے، کس نبود کہ متاثر و متألم نباشد۔ و ہنوز بہ تجہیز و تدفین فراغت نکردہ بودند کہ ولی عہد بفکر[۲] حالتے افتادہ، سالار جنگ و مرزا علی خاں و دیگر عمدہ ہا را از متابعت جنازہ باز طلبیدہ، و قاصد جلوس بر مسند سرداری گردید۔ ہمگاں بعرض رسانیدند کہ چوں بفضل الٰہی سریکہ دعوی ایں کار نماید موجود نیست، و نوکراں و اقر[با] بسبب علم بر وقائے انگریزاں ہمہ درصدد فرماں برداری ہستند؛ اگر دریں کار تعجیل نرود بہتر خواہد بود۔ سرداران انگریز کہ کرنیل کلنس و کنوائے صاحب

---

۱ در ترجمۂ ہوئے "last day of the month of Ziqa'da" و ایں درست نیست کہ تاریخ وفات شجاع الدولہ ۲۸ ذیقعدہ است (نجم الغنی)

۲ کذا۔ و در (ہوئے: لفظ "accession" است۔

از انجملہ بود نیز[۱] ثانی را اصلح سمر دند[۲] لیکن او قبول نکردہ، سر مبالغہ[۳] افزود. تا[۴] ایں کہ ہمگاں ناچار شدہ، تن بحکم او در دادند۔ وہماں دا یام، میر مرتضیٰ مذکور را بر نیابت کل مقرر کردہ، ہفت ہزاری وصاحب نوبت ساخت۔ وجھاؤ لعل را، کہ از گمنام زادگان فیض آباد و در آں وقت مشرف بیوتات او بود، رسالہ عمدہ از سوار و پیادہ و اکثر خدمات حضور دادہ، قائم مقام محمد بشیر خاں کرد۔ وچند نفر تلنگہ[۵]، کہ اردلی او حاضر می ماندند، ہر یک را بخطاب راجگی ورسالہ ماہر فوج وعطاۓ بسیار، کہ اصلا لایق آں نبودند، بر نواخت۔ وامر نظارت وخان [سا] مانی وبسیارے از کارخانہا بہ تحسین علی خاں خواجہ سراۓ خود محوّل ساخت۔

از مشاہدہ ایں حرکات قدیمیان نواب مرحوم قطع امید کردہ، بفکر کار خود افتادند۔ قبل از ہمہ محمد ایرج خاں، بہ بہانہ حصول اسناد از حضور بادشاہ شاہجہاں آباد، بدر رفت۔ و بعد وصول بدانجا، آں کار را در توقف داشتہ، مالی[۶] اخلاص خود را با ذوالفقار الدولہ کردن گرفت۔ چنانچہ در اندک وقتے از جانب او نائب صوبہ اکبر آباد گردید۔ وآصف الدولہ بروں بودنش مغتنم دانستہ[۷]، التفات بحال او نکرد۔ پس بجہت قرب [جدّہ خود کہ[۸]

---

۱ دور ہوئے: "wait" است. ۲ اصل: سمر دند ۳ کذا. و در اہوئے) "great-taste" ۴ اصل: "با" ۵ در ہوتے: "common soldiers" ۶ کذا ۷ اصل: داستہ. ۸ کرم خوردہ. ودر ہوئے "grandmother who....."

مانع اکبر حرکات او بود، و مقام فیض آباد را مسکرہ دانستہ، انتقال لکھنؤ و شروع بہ تعمیر آں (نحو) نمود۔ و ایں ہم غلطی فاحش بود کہ ازو سرزدہ؛ زیرا کہ فیض آباد نسبت بہ لکھنؤ خوش آب و ہوا تر، و زمین لکھنؤ پست و بلند، بازارہا و [کو] چہایش[1] بسیار تنگ فضا ست۔ چنانچہ اگر در ابتدا زمین سطحی بہم سانیدہ، طرح سکونت می انداخت، بکمتر ازیں مبلغ کہ در تعمیر لکھنؤ بہ خرچ آمدہ، شہر بانام برپا می گشت؛ ہم، خلایق ازیں رنج لکھنؤ رہائی می یافتند؛ وہم، نام او مدتہا بروزگار باقی می ماند۔

[1] چاہائش راصل، ودر ہوئے "streets"

وقایع سنہ ۱۱۸۹ھ
۷۶-۱۷۷۵ء

و در ہمیں اوقات مسٹر مڈلٹن[۱] بہ تجویز گورنر ہیسٹن[۲] وارد آں دیار گشت۔ و ہنوز نفس راست نکردہ بود، کہ مسٹر برسٹوٗ صاحب بہ تجویز جنرل کلاورن[۳] بجائے او معین گشتہ، بہ لکھنؤ رسید۔ و ہم دریں ایام آغاز ۱۱۸۹ھ را بودہ باشد۔ و مرزا سعادت علی نیز وارد لکھنؤ گردید۔ بیان آں ایں کہ آصف الدولہ مقارن جلوس برادر را طلب داشتہ، محبوب علی خاں را کہ از سرداران متعینہ بریلی بود، مامور کردہ بود کہ سزاولی نمودہ روانہ ایں طرف گرداند۔ و مرزا سعادت علی از مرتضیٰ خاں بڑیچ و دیگر سرداران آں طرف استمزاج کردہ؛ بعد ازاں کہ از کسے اعانت نیافت، بحضور درشتافت۔ و در ہمیں سال نوروز علی خاں فوت گشتہ؛ سید معز خاں برادر خورد مختار الدولہ صوبہ دار الہ آباد [مقرر گشتہ]۔ و باسباب امارت و فورہ

---

۱ مڈلٹن (ہوئے)، ۲ ہسٹنگیز: ہوئے Hastings

۳ کلاورنگ " Clavering " (ہوئے) " was appointed " (ہوئے)

[بالظرف[1] روانه شده۔ وہم محمد ناصر خاں حبشی فوت شده، علاقه سروار در متعدد نفر منقسم گشت۔ و آصف الدوله] دعوئ تحویلِ پدر از مادر کرده، انواع کلمات زشت[2] فیمابین بمیان آمده؛ بالآخره بیگم پنجاه لکھ روپیه بعد حدّ[3] فارغخطی به پسر داد۔

دیگر از جمله وقائع این ایام عزل حیدر بیگ خاں و نصب محبوب علی خاں است به عملداری چکله کوره۔ تحریر از حال حیدر بیگ خاں درین مقام مناسب نمود۔ پدر او مردم فتح آباد، کابل از قلچیان گمنام بے تمیز بوده؛ و سایر اقربائے حیدر بیگ خاں چه هندوستان زاو چه فتح آبادیها از تمیز بهره ندارند؛ و افعالے که عار بهایم باشد، از ایشاں سرمی زند؛ لیکن خود صاحب تمیز و دانا و نازک مزاج بوده۔ و بهمراه برادرش نور بیگ کارخبز[4] زعملداری آں صوبه می کرده۔ هر دو برادر در[5] صفت سخت گیری و ویراں کاری و الغرضی و ناآشنائی معروف بوده اند؛ و در عهد نیابت بینی بهادر، نام و سرمایه بهم رسانیده، از ماهی[6] پرگنات را تصرف کردند۔ لهٰذا نواب

---

1 "left for that place. Muhammad Nasir Khan Habshi also having died, the territory known as Sarwar was divided (رہوئے) out to several persons. Asaf ud-Daulah"...

2 "deed" (رہوئے) 3 "unworthy" (رہوئے) ؛ اصل: "است" و در (رہوئے)

4 "revenue" (رہوئے) ؛ اصل: دے کذا و در (رہوئے) 5 6 "In some small way" (رہوئے)

مرحوم ہر دو را مقید کردہ، تقاضائے شدید نمود۔ برادر کلاں، در زیر سب و لکد محصّلان و آفتاب گرم، جاں داد۔ وحیدر بیگ خاں ہم قریب[1] بہ اہلاک بود کہ بہار علی خاں رحم کردہ تباہیٔ حال او بہ بیگم رسانید۔ وچوں ایں تقاضا بر در بیگم شدہ بود نرمی کہ لازم زنانست، بر وطاری گشتہ، در ترفعہ[2] معاملہ او کوشید۔ وحیدر بیگ خاں راہ سخن بہ بیگم بہم رسانیدہ، و تطمیع مقربان او کردہ، بعد مدتہا تحصیلداری چکلہ کورہ یافت؛ و بعد عزل دوم، باز بہ مبلغ ہا تصرف او ظاہر شدہ۔ ہماں آتش در کاسۂ رو بکار بود، کہ سید محمد خاں برادر مختار الدولہ حامی شدہ ازاں تہلکہ[3] خلاصش ساخت۔

و در رجب ایں سال راقم الحروف باتفاق سیّد زین العابدین خاں طباطبائیؑ حسب الطلب مختار الدولہ واردِ لکھنؤ گشت۔ و مختار الدولہ بعزّت تمام ملاقات کردہ، با دوہزار سوار و پیادہ در رسالۂ او تقرر گرفت۔ دریں مقام شرح قدامت خود[4] و زین العابدین خاں نسبت باں سرکار مناسب نمود۔ بباید دانست کہ خان موصوف از سادات نام آور مشہد مقدس، بعلم و فضل، بخصوص فن طب، ممتاز بود۔ و صفدر جنگ بحرمت و تعظیم با او سلوک می نمود از آغاز ورود ہندوستان انس بہ محمد قلی خاں برادر زادۂ صفدر جنگ بہم رسانیدہ، ہمہ جا باوے

---

[1] اصل مشرف بہ "دور ہوئے" to save [3] اصل: مہلکہ
[2] ہوئے [4] ندارد: "خود، و — برادر زادۂ صفدر جنگ"

(میگزند) رانید۔ و در ہنگام حبس محمد قلی خاں تدبیر خلاصی او کرد؛ چوں موثر نیفتاد، از سطوت شجاع الدولہ ترسیدہ، رو بہ بنگالہ آورد۔

و تولّد ایں حقیر در ۱۱۶۶ھ در بلدۂ لکھنؤ، و جدّ مادری ایں حقیر ابوالحسن بیگ اصفہانی از آغاز دولت برہان الملکی بسلک رفقائے آں مرحوم منسلک بود۔ بعد ازو ترک دنیا داری کردہ، از خانہ برنیامد۔ و والد بزرگترمن کہ موسوم بہ محمد بیگ بود، بعد ورود ہندوستان در فرقۂ سپاہ ملازم گروہ صفدر جنگ شدہ، محل اعتمادے گشت۔ و پس از قضایائے افغان و راجہ نولرائے، وقتیکہ محمد قلی خاں بہ نیابت صوبہ تعین گردید، برفاقت او مامور گشت۔ فیمابین الفت[ا] و موانست صورت گرفت۔ و ہم بدیں جہت، بعد از انکہ صفدر جنگ لصوبہ آمدہ، محمد قلی خاں را بالہ آباد تعین کرد، والد ترک[۲] رفاقت او نکردہ، بالہ آباد رفت۔ و بعد گرفتاری محمد قلی خاں، نواب شجاع الدولہ بتالیف قلب والدپرداخت؛ و خدمات ملکی و سپاہ[۳] آں صوبہ بدستور سابق بدو بحال گزاشت۔ بعد دو سہ سال دیگر نواب مرحوم بالہ آباد آمدہ، مرزا نجف خاں[۴] از لشکر فرار نمود؛ بر والد نیز بے اعتمادے گشتہ، قصد حبس[۵] او کرد۔ والد جمیع اسباب دولت برجا گزاشتہ، لطریق فرار بملک بنگالہ آمد[۶]؛ و نواب مرحوم دو لکھ روپیہ نقد و جنس از مال والد ضبط نمودہ، برایں کمترین کہ در لکھنؤ بودم چندے چوکی و پہرہ جاگزاشت

---

[۱] العب (اصل)، [۲] اصل: بزرگ. [۳] اصل: ستاہ. [۴] اصل: حسب. [۵] اصل: آمد.

وپس از اندک وقتے[1] معاف، وخرج مکتب مقرر نموده مورد عنایت ساخت۔ بعد دو سه سال، حسب الطلب والد، رخصت وروانه بنگاله فرمود۔ وبعد ورود، کمترین وزین العابدین خاں موصوف پنج سال دیگر در بنگاله برفاقت مظفر جنگ اوقات بعزت می گزرانیدیم؛ تا اینکه تحریک مختار الدوله باعث معاودت گردید۔

ودریں ایام مسٹر جان برسٹو به مختار الدوله درخواست نمود که بنارس را بجاگیر کمپنی بدہد۔ ومختار الدوله، بنابر اعلان حق کمپنی در امداد تسخیر[2] اٹاوه وبریلی، وتسلیم [حق] اله آباد که قرب یکنیم کرور حاصل آنها می شد، وتوقع تقویت خود، که هم از جهت بد مزاجئ آقا وهم از طرف عظمائے عهد خائف ومتزلزل بود، قبول ایں مسئول مناسب دانسته، آصف الدوله را بسخنان معقول راضی ساخت. اما توقع او نتیجه عکس داده؛ چنانچه از قضایائے آینده معلوم شود که بے چاره خود را معه تمام اقربا به همیں سبب در بلا انداخت۔

دیگر از وقایع ایں سال، سفر اٹاوه است۔ وسبب آں اینکه چوں محمد [ایرج] خاں سعی در مطلوب ایں طرف نکرده، راه سازش به مرزا نجف خاں کشاد؛ وبادشاه در عطائے

---

[1] بعد " وقتے " وقبل از " خرج " عبارت هم معنی ذیل در مخطوطه ساقط است: "Out of regard for my family, he removed the guard." (دہوئے) وایں هم ممکن است که به لفظ "معاف"، ہوئے ایں قدر مراد گرفته! [2] اصل: بسحر

خلعت وزارت توقف داشت؛ و نیز احمد خاں بنگش، چند
ماه قبل از فوت نواب مرحوم، مرده، تصرف در ملک او مکنون ضمیر[۱]
بوده، شرکت[۲] سمت اٹاوه افتاده. و پس نیابت صوبه مع
اسباب امارت بسید محمد خاں برادر کلاں مختار الدوله تفویض
کرده، در شوال[۳] ایں سال لشکر بداں طرف رو نهاد. و بعد وصول
بکنار گنگ وقتیکه [دو[۴]] کمپ عبور کرده، یکے بایں طرف
مانده بود، حکم ست[۵] یراق و رخت ایں طرفے (فر) مود.
آنها نیز مستعد جنگ گرفته، درخواستِ طلب نمودند. چوں
کمپوئے انگریزی که در بانگرمئو چھاؤنی داشت، حاضر آمده،
تمام فوج مستعد تیار کشید. بیچاره ها پراگنده شدند. وکمپوئے
دیگر که باقی مانده بود، حسب الصلاح مختار الدوله بجهت ترتیب
سپرد سرداران انگریزی گردید. اما مدتها[۶] سرداران مذکوره
معطل بوده، رتق و فتق بٹالن ها هم چناں به بسنت علی خاں تعلق
داشت. بعد وصول فرخ آباد، پنج و نیم لکھ روپیه سالیانه که
الی الآن مرسوم است، نذرانه بر آں ملک مقرر گشت؛ و مبلغے
دیگر نقد و جنس به طریق ضبطی احمد خاں بعمل آمده، راه اٹاوه

---

۱ اصل: قمیه ۲ کذا. و (هوئے) "شرکت ..... افتاد" ندارد. ۳ اصل: سوال
۴ "two divisions" (هوئے) ۵ کذا. و در (هوئے) "to disarm"
۶ هوئے عبارت دیگر دارد، و یا مفهوم عبارت نفهمیده، ترجمه بایں نهج می کند: "But the English officers were soon removed"

پیش گرفت؛ وچند ماه در اٹاوه مقام مانده.

وقایع بسیار در [ایں] زماں بوقوع انجامید. از انجمله ورود بعضے مردم نجف خانست به لشکر نواب وزیر. وسبب آں اینکه آصف الدوله تقصیر عدم وصول خلعت رامنسوب بذوالفقارالدوله کرده، درعین جنگ قلعهٔ دیگ، فوج کومکی راکه قریب ده هزار سوار وپیاده [که[1] شجاع الدوله بدو بهم رسانیده] بحکم وتحریص[2] بر رفاقت خود کرده موجب پریشانیٔ آں جمع گشت. ازجمله دکسانیکه فریب او خوردند، یکے فتح علی خاں درّانی بود که با پنج شش هزار سوار خوش اسپه وپیاده وتوپخانه وشترنال ها وسرانجام بسیار دریں لشکر گشت. اما بعد چند ماه بسبب قلت زر وبے انتظامیٔ خانهٔ وزیر، جمیع اثاثهٔ خود بمردم لشکر ببهائے اندک فروخته، تنها باز بهماں طرفها[3] برگشت. وذوالفقارالدوله باوجود اینحالات، دل ازدست نداده، دربهماں ایام فتح دیگ نمود. بعد ازاں، بادشاه را بعطائے خلعت راضی ساخته، نزاع را برطرف فرمود؛ ونیابت وزارت بذوالفقارالدوله مقرر گشت.

---

[1] مخطوط ندارد. ورد ہوئے. "Which Shuja'u'd-Daulah had supplied to him"

[2] ہوئے ندارد.

[3] اصل: اسامه. ہوئے: "to his home"

وقایع سنہ ۱۱۹۱ھ

۱۷۷۷-۱۷۷۶ء

در آغاز ایں سال عزل ہر دو گسائیں[1] و نصب زین العابدین خاں به عملداری ملک دوآبه بوقوع انجامید۔ و دریں وقت پرگنه گھاٹم پور و اکبر پور [بیر بر[2] و اکبر پور شاه پور] و رسول آباد و سکندره بلاسپور و پھپھوند که از پرگنات دوآب، پانزده شانزده لکھ جمع دارد، از جانب خاں موصوف براقم حروف مفوض گردید۔ و بگسائیں ها حکم شد که بقیۂ ملک کالپی را مفتوح ساخته در جائداد رساله بگیرند[3]۔ انوپ گیر که برادر کلاں بود، ازیں بخشش، که موالات[4] آن بر ملک غیر و وصول بآں وابسته بدم شمشیر، رنجیده، با اکثر جمعیت برخاسته، به لشکر ذوالفقار الدوله رفت۔ و امراؤ گیر با دو سه ہزار سوار در ہمیں لشکر ماند۔

دیگر، گریختن محمد بشیر خاں۔ و آں بدیں نوع است که مشارٌ الیه در نجیب آباد، بریلی، قیام داشت که فرمان گرفتن او بدیگر

---

[1] (ہوئے) ہمیشه "گوشائیں" مینوید [2] اصل: سندربر [3] اصل: نگرند

[4] ہوئے: " Subjugation "

سرداران لشکر رسید۔ از انجملہ پلٹن حبشی قبل از ہمہ قصد او کرد؛ وہنگامیکہ قریب خیمہ محمد بشیر خاں رسیدہ بود، او خبردار و در فکر کار شد۔ دراں وقت میر بہادر علی از سادات بارہہ و عبدالرحمن خاں افغان قندھاری نزد او حاضر، وہردو غریق احسان ومنسلک در سلک رفیقان او بودند۔ میر بہادر علی گفت کہ شما براسپ [سوار[1]، عبور گنگ بعجلت ممکنہ کردہ بعلاقۂ بادشاہ برسید] ؛ تا آں وقت پلٹن را بجنگ مشغول خواہیم داشت۔ و محمد بشیر خاں ہمچناں کردہ ؛ میر بہادر علی رو بہ عبدالرحمن خاں آورد کہ ایں وقت اظہار وفاداری و درعوض احسان ہنگام جاں سپاری است۔ خانموصوف تصدیق او نمودہ، عذر حربہ ندارم[2] آورد۔ سید مذکور گفت کہ نزد من شمشیر و کارد افغانی ہردو است؛ ویکے مرا کفایت می کند، ہرکدام از اں ہردو کہ بخواہید بگیرید۔ و عبدالرحمن خاں شمشیر ادرا گرفتہ بطرف بدر رفت۔ و میر بہادر علی بہماں کارد افغانی یک ساعت بخوبی پلٹن را مشغول داشتہ، بالآخرہ شہید گشت۔ محمد بشیر خاں فرصت (عبور گنگ) یافتہ، خود را بہ محمد ایرج خاں رسانید۔ و اسباب و بالعرف[3] او، انچہ از تاراج ماندہ بود، ضبط سرکار گردید۔ بعد ازیں واقعہ صورت سنگھ بہ عملداری ملک بریلی منصوب گشت۔

[1] (ہوئے) " Mount your horse and post as quick as possible across the Ganges into the Emperor's jurisdiction "
[2] در اصل موجود نیست۔ [3] اصل: و دردم کذا۔ و در (ہوئے) " properly "

دیگر، شکست پلٹن ہائے نجیب۔ و احوال آں بدیں منوال
است کہ ایں جماعت متعینہ گسائیں ہا بفتح آفروئے[1] جمن مشغول
بودند، خبر عزل گسائیں ہا و برطرفیٔ آنہا رسید۔ بنا بر تقاضائے
محولہ[2]، بایں طرف عبور کردہ، متصل بہ لشکر رسیدند۔ در آں وقت
جھاؤ لعل و تپر چند و بسنت، مختار الدولہ را از جہت دادن[3] بنارس
و اختیار کمپنی ہا بدست انگریزاں منسوب بجناب ساختہ، آصف الدولہ
را از و سرگرداں ساختہ، در فکر او بودند۔ لہذا بہ خیال آں کہ چوں
فوج پیادہ و رفقائے او کم است عہدہ برآئے جنگ پلٹن نشدہ[4]،
بے آبرو یا مقتول خواہد شد، آصف الدولہ او را نامزد بدفع آنہا
ساخت۔ و مختار الدولہ ایں معنی فہم کردہ، خواست کہ آبے[5] بر آتش
پلٹن ہائے نجیب زند و آنہا را رفیق خود سازد۔ اما آنجماعت بہ سبب
اغوائے ایں سہ کس و تقویت امداد کمپو ہائے چقماقی، قرار کردہ بودو
با عمل نیامد، گوش بسخنان مختار الدولہ نکردہ صف جنگ آراستند۔
و قریب بود کہ بہ لشکر مختار الدولہ [شکست[6] باشد؛ اما چند سرداران

---

[1] ہوئے: "on the other side of" (ورد ہوئے). [2] ہوئے: "pay" [3] اصل: دادند [4] اصل: نشان [5] ہوئے: عبارت دیگر دارد، و یا ایں جملہ نفہمیدہ ترجمہ می کند: "pour oil on the troubled waters." [6] ہوئے: "was likely to be defeated, but some of their leaders were killed and the survivors fled. After this when the treachery of Jha'o La'l and Tapar Chand had come to light, the Nawab Wazir arrested both and handed them over to M."

آں جماعت مقتول شده و بقیه فرار نمود بعد ازیں که سازش جهاؤ لعل و تیپر چند معلوم شد، نواب وزیر هر دو را مقید ساخته، به تحویل مختار الدوله داد]- و ایشاں تا وفات مختار الدوله در حبس می گزرانیدند-

دیگر از معظم وقایع آں سفر، کشته شدن مختار الدوله و بسنت است- معلوم باد که بعد مقید شدن جهاؤ لعل و تیپر چند، بسنت، بر آصف الدوله بے اعتماد گشته، (بفکر) کار خود افتاد- دریں هنگامه مرزا سعادت علی که بے بال و پر در لشکر بسر می برد[۱] به مشوره تفضل حسین خاں، عجب] خاں افغان را که از بهادران عصر و آشنایان قدیم تفضل حسین خاں و از رفقائے بسنت بود، واسطه ساخته راه سازش با وے بر کشاد- و بعد آمد و رفت بسیار، بریں قرار یافت که بسنت آصف الدوله و مختار الدوله را از میاں بردارد؛ و سعادت علی بجائے برادر، و بسنت مختار ملک و سپاه او باشد- و به عهد قتل هر کس را عجب[۲] خاں نماید- دریں ضمن روزے وزیر شکایت مختار الدوله به حضور بسنت می کرد- او دراں وقت قابو یافته، اجازت گونه هم برائے قتل او حاصل کرد؛ و در دل دفع هر دو تصمیم داده، بنیت غدر، طرح ضیافت انداخته، هر دو را مدعو[۳] ساخت- مختار الدوله، که با وجود شکست عمده ها و کمپو ها، بلطف انگریزاں مغرور، و بداں سبب از حزم و خرد دور، ازیں توطیه بے خبر

---

۱ acting on the suggestion of Tafazzul Husen Khan, employed as his tool (رهوکی)

۲ Ajab Khan Afghan؛ ۲ بوئے "عجب" نوسید و مخطوطه ایں جا و هم آینده "اجیالی" ۳ اصل: سود-

بود، حاضر آمده۔ وزیر اگرچہ از قصد دام بسنت خبر نداشت، امّا از ارادہ غدر او نسبت بمختار الدولہ آگاہ بود؛ ازاں صحبت پرہیز مناسب دانستہ، عذر درخواست۔ بسنت از عذر او بے قرار شدہ، در دو پہر سہ دفعہ پیش او آمد؛ و رنگینیٔ مجلس وجمعیت اہل طرب ظاہر نمودہ، زیادہ از تحریص کرد۔ امّا چوں اجل وزیر نبود، پیش رفت نیافت۔ لہذا بسنت کار او بوقت دیگر حوالہ کردہ، اہل تمہید[۱] را کہ میر فضل علی وطالب علی رفقائے عجب خاں و دو کس دیگر بودند، اشارہ بقتل مختار الدولہ فرمود۔ دراں وقت مختار الدولہ، بہ شدّت حرارت آفتاب، ہمراہیان واہل سواری را بخیمۂ خودہا رخصت کردہ، خود بہ تہ خانہ رفتہ، مشغول استماع سرود بود، کہ میر فضل علی ازاں سہ قدم پیشتر گزاشتہ بہ ضربات[۲] پیاپے او را کشتہ[۳] نمود۔ بعد ازاں بہ میرزا سعادت علی وگسائیں را [کہ] نیز از سرکار بود[ند]، ازاں خبر کردہ، گفتہ فرستاد کہ من بقصد وزیر بدربار میروم؛ شما ہم بجمعیت خودہا سوار شدہ بآں طرف بیائید۔ وبہر دو کمپنی[۴] نیز حکم دادہ کہ مع توپہا حاضر آیند۔ پس خود با دو پلٹن کہ حاضر بود، قصد خیام وزیر کرد۔ چوں بہ سبب بارش[۵] بست دراطراف خیام وزیر دیوارے ساختہ و دروازہ گزاشتہ؛ وآں در بسبب

---

[۱] کذا [۲] اصل: تقربیات [۳] اصل: شتیہ [۴] اصل: سس [۵] کذا و در دیہوئے،

"because he was given to long sleeping."

انقلاب دراں وقت بندکردہ بودند، بے مانع راہ نیافت۔ وزیر
گفتہ فرستاد، تنہا بیاید۔ وچوں می دانست کہ وزیر از قصدِ غدرِ او
نسبت بخود آگاہ نیست، وقتلِ مختار الدولہ مطابق رضائے او
بودہ، دررفتن بہ تنہائی مضائقہ نہ کرد۔ وبڑے مرزا کہ جوانے تنومند[له]
قرینے از اقربائے بسنت، وبہ نیابت او داروغہ دیوان خانہ وزیر
بود، ویک غلام کہ او ہم درزورِ ثانیٔ بڑے مرزا بودہ، ہمراہ خود
گرفتہ، بحضورِ وزیر رفت۔ وبہ سرداران پلٹن ہردو پلٹن اشارہ
کرد کہ بعد رفتن او بہ بہانہ کہ دانند داخل دیوان خانہ شوند۔
بعد روبرو شدن بہ بسنت، وزیر بہ خیال اینکہ اگر او زندہ
خواہد ماند خبر رضائے من بقتل مختار الدولہ شایع شدہ موجب
بازخواست انگریزاں خواہد شد، بجماعت حاضر کہ دہ پانزدہ
بیش نبودند امر بکشتن او کرد۔ ونواز سنگھ کہ از راجہائے اردلی
شمشیرے بوے رسانیدہ از پایش درآورد۔ درآں وقت تمیزے
بر بڑے مرزا وآں غلام عارض شدہ، منع نواز سنگھ نتوانستند
نمود۔ اما پس از انکہ نواز سنگھ ضربت ہائے بے فائدہ بر لاشِ
بسنت زدہ، پائے خود مع کفش برسرِ او گذاشت، عرقِ حمیت
بڑے مرزا بحرکت آمدہ، شمشیرے بوے حوالہ کردہ او را
ناکارہ ساخت۔ پس رفقائے وزیر، ہم بہ تنہائی وہم باتفاق،
قصدِ بڑے مرزا وآں غلام کردند۔ امّا خود را مردِ میدان

[له] اصل: خوردمند، خیرینے۔ وددہوئے) " a strong man "

اوندیده، بگوشہا خزیدند[1] - وبڑے مرزا خود را بہ وزیر رسانیده، چوں قصد بداندیشی نداشت، اظہار کرد کہ ایں عمل ازمن بہ پاس رفاقت بسنت سرزده؛ و ارادۂ نمک حرامی نیست؛ حالا ازیں محوطہ[2] بیروں می روم، بشرطیکہ کسے بقصدمن مامور نشود۔ وزیر عہد کرده، بڑے مرزا بیروں شده راه خانۂ خود گرفت۔ و ہر دو پلٹن ہا کہ درصدد دخول بود، سر بسنت را در مجمع خود دیده، پریشاں شدند۔ دراں وقت مرزا سعادت علی با چند سوار مسلح رسیده، مانند پلٹن ہا راه اندروں نیافت؛ و خبر قتل بسنت شنیده، بحالت یاس بامید اعانت بخیمۂ گسائیں شتافت. وگسائیں، بنابر درست نہ لبستن نقش کار، عذر خواستہ و بادیانی نیز[3]...... اندر کرده، رہنمائی لیفرار نمود۔ لہذا مرزا سعادت علی مع تفضل حسین خاں [وبڑے] مرزا [وآں غلام] وچند نفر دیگر ہماں وقت از لشکر بدر رفتہ، تا عمل بادشاه ہیچ جا آرام نفرمودند۔ بعد ساعتے کنپو ہا رسیدند، داعیۂ خوں خواہئ بسنت و تاراج خیام مختار الدولہ نمودند۔ و یوسف علی خاں داروغۂ توپ خانہ مختار الدولہ از راه وفاداری چند ضرب توپ و مغل بچہ ہائے گولہ انداز[4] مستعد مقابلہ کنپو ہا ساخت۔ و وزیر، باوجود منع رفقا، جرائت[5] را کار

---

[1] اصل؛ خبر بدند [2] محفوظہ !! [3] کذا۔ وہم بیاض۔ و در اہوئے) بعد "خواستہ" تا "کرده" موجود نیست و شاید کہ بفہمیده نظرانداز کرده است [4] اصل؛ گولندار [5] اصل؛ خیرات

فرموده، داخل کنپوہا شد۔ و سرداران آنہا را خلعت داده، بتالیف قلب آنہا پرداخت۔ و شورش که در لشکر شده بود فرونشست۔ آں گاه انور علی خاں که خواجه سرائے مختار الدوله و مدار المہام، و به تمام امور وزارت بدون لیاقت آں کار بزرگ بود، لاش مختار الدوله در حوالی اٹاوه بموضعے دفن کرده، خمول و منزوی نشست۔ ولاش لبنت را سرداران کنپو به عظمت تمام دفن کرده، چند روز بر قبر او از دحام و طبخ طعام و اطعام فقراء می نمودند۔

دیگر، تقرر لطافت علی خاں است بوکالت حضور بادشاه۔ و آں چناں است که نواب مرحوم او را ہم معه جمعیتش در ملک بریلی گزاشته، محالات پانزده لکھ روپیه به جائداد رساله او داده بود۔ بعد از فوت مختار الدوله که وزیر قصد مراجعت بلکھنؤ داشت، تجویز کسے که با جمعیت شائسته بحضور بادشاه حاضر مانده می نمودند۔ دراں وقت لطافت علی خاں، بخیال اینکه خود از حضور دور انداخته، از آفات کناره گزیند، رشوت و کار سازیہا داد، تا بخدمت مامور شد۔ و چند سال در حمایت ذو الفقار الدوله بسر می برده، در سنه ۱۱۹۵ھ برطرف و جاگیر او

ا۔ ..."and without whom he would have been unequal to the duties demanded of him by the Wazir" — عبارت ہوئے از مخطوط اختلاف دارد۔ ۲۔ ا۔ دور ہوئے۔

۳۔ اصل: سنه ۱۱۹ھ "lived a broken-hearted recluse".

ضبط کردند- او معه رساله نوکر ذو الفقار الدوله شد؛ پس از وفات او استقلال کرد- و محمد بیگ خاں ہمدانی بجیلهٔ سبکدوش[1] کرده، بحکم مرزا شفیع خاں چشمهایش از حلقه برآورد- حالا درہمانظرف با بعسرت[2] زندگی می نماید-

دیگر از وقایع آں سال، تقرر نیابت به محمد ایرج خاں و مرگ او نزدیکے[3]، و پس ازاں استقرار [و] انکار بر مرزا احسن رضا خاں و حیدر بیگ خاں کابلی[4]- بباید دانست که بعد مختار الدوله چندے[5] کار نیابت ملتوی ماند، و امور ملکی باشاره مسٹر برسٹو راجه جگناتھ[6] دیوان سرانجام میداد- و درہماں ایام وزیر از عنایت نامهٔ بطلب امید محمد ایرج خاں نگاشته، از اٹاوه واپس بلکھنؤ گردید- محمد ایرج خاں چوں جمعیت خاطر از جانب صاحبزاده نداشت، به مسٹر برسٹو نوشت که اگر آں صاحب بتقویت[7] خود مرا بطلبد، حاضر آیم- مسٹر برسٹو او را دلجمعی نموده محمد ایرج[8] خاں باتفاق محمد بشیر خاں از اکبر آباد خود را بکنار گنگ محاذی بانگر مئو رسانید- در انجا گزربانان محمد بشیر خاں را بموجب اشاره محمد ایرج خاں منع نموده باٹاوه سرگردانیدند، و محمد ایرج خاں عبور نموده بملازمت وزیر و خلعت نیابت فائز شد، و محمد بشیر خاں تمام عهد نیابت او در اٹاوه توقف داشت. و بعد از سعی مرزا احسن رضا خاں اذن عبور یافت. و ہمدراں نزدیکی به مرض نزول ماء

[1] اصل: سبکرش [2] اصل: بعشرت [3] کذا و در ہوئے" "Soon after" [4] اصل: مالبت
[5] اصل چندا [6] اصل: جگناتھ [7] از--- گرد: یه "در ہوئے نیست. [8] ہوئے: "On his own"
[9] کاتب ایں نسخه ہر جا "ایرج" را "شرح" می نویسد responsibility

گرفتار گشتہ، بہ مداخل جاگیرے کہ بجہت او تقرر یافتہ، خانہ نشینی در ساخت۔ و حالا ہم زندہ و در لکھنؤ قیام دارد۔ الغرض محمد ایرج بعد اقتدار بہ خیال انتقام مختار الدولہ، سید معز زخاں را از الہ آباد عزل کردہ، مع برادر کلانش سید محمد خاں کہ نائب معزول صوبہ بود، و سائر اقربا و متوسلان مختار الدولہ محبوس کرد؛ و مادام الحیاۃ بجز از تعذیب[1] ایں بزرگاں کارے نداشت۔ بعد ازاں کہ مسٹر برسٹو در کیفیت حال آنہا سخن گفت، جواب داد کہ از روئے قول قرارے کہ فیمابین دولتین متحقق است، دخل شما در کارہائے ایں ملک جائز نیست؛ ازیں معاملہ باز آیند؛ و الّا با وکیل سرکار کونسل کلکتہ جواب و سوال نمایند۔ مسٹر برسٹو باستماع ایں جواب از طلبیدن او پشیمان گشتہ زباں درکام خاموشی کشید۔ و ہمدراں ایام محمد ایرج خاں بہ مرض استسقا گرفتار گشتہ روانہ عالم آخر گردید، و آں طمطراق کاذب او فرونشست۔

از جملہ واقعات عہد ایرج خاں، شکست پلٹن ہائے کنپو است۔[[2] و آں بدیں نوع است کہ وزیر بعد واپسی اٹاوہ

[1] اصل: لعدیت۔

[2] "This happened thus. The wazir, on his return from Etawah, gave commands to English officers in the regiments in Basant's camp and left them behind" (ہوئے)

افسران انگریزی را کہ در پلٹن کمپوئے بسنت بودند] نسبت دادہ
درہماں نواح گزاشت۔ کمیدانان و عہدہ داران آں جماعت کہ بجود
سری عادت و از جانب اہلکاران وزیر اشارہ بعدم اطاعت
داشتند، در فرماں برداری تہاون[1] می کردند۔ بدیں سبب فیمابین
صورت نگرفتہ۔ چند پلٹن کہ طرف اٹاوہ و از کمپوئے انگریزی
دراں وقت چھاؤنی آنہا فرخ آباد قرار یافتہ بود، دررودند[2]، سران
خود را مقید ساختہ، وطلب از انہا گرفتہ [با] توپ وبندوق
بہ لشکر نجف خاں رفتند۔ وچند پلٹن کہ ایں طرف بود، تدبیرانہا
برجا گزاشتہ، متفرق گشتند۔ و کمیدانہا بلکھنؤ رسیدہ، بدم
توپ پریدند[3]۔ و بایں قضایا تشویش بسیار، بہ سرداران
انگریزی کہ حکمران آنہا بودند، رسید۔ چنانچہ اکثرے دراں
اضطراب از دست برد زمینداران دوآب در[4] ایں ہنگام
فرار وتاراج وکشتہ شدند۔ ازانجملہ میجر [ایلو] برسوم
تمامی[6] خود را بحقیر[7] رسانیدہ، چند روز در چھپھوند تشریف داشت،
وسالماً بہ موضع امن رسانیدہ شد۔ بعد ازیں ہماں سرداران
انگریزیہ عوض فراریاں، نگاہداشت نو کردہ، پلٹن ہارا کامل
نمودند؛ وریاست کل بہ کرنیل گاور[8] قرار یافت۔

---

۱ اصل: نہادن۔ ودر ہوئے: "evinced unwillingness" ۲ ہوئے: "mutinied"

۳ ہوئے: "were blown from the guns"

۵ ہوئے: Illowe

۶ کذا ۷ اصل بحقیر ۸ ہوئے: "Gower"

دیگر، شکست بہ دہ ہزار کس ہمراہیان محبوب علی خاں است،
و در کورہ اقامت داشتند۔ شرح آں اینکہ بعد قضیہ پلٹن ہا، وزیر
باآں جماعت ہم بدگمان گشتہ، یکے از سرداران انگریز را سپاہی[1] بتاراج
آنہا مامور کرد۔ آں سردار با چہار پلٹن بطور مسافراں وارد نواح
معسکر محبوب علی خاں شدہ، با وے ملاقات نمود؛ و شب ہنگام
پلٹن ہا را آراستہ، قصد ایشاں فرمود؛ متصل معسکر
رسیدہ، شروع بشلک توپ و تفنگ کرد۔ چوں محبوب کہ
در آبادی شہر مسکن داشت، و معسکر بے سردار، و غیر از
پیادہ ہائے پہرہ کسے خبردار نبود، آنجماعت سراسیمہ شدہ
رو بگریز نہادند۔ رخت و اسباب شاں بغارت لچہائے
لشکر رفت۔ محبوب، چارہ غیر از انقیاد ندیدہ، روانہ لکھنؤ
گشت۔ بعد ورود، جاگیرے بجہت مدد خرچ او مقرر گشتہ،
چند سال اوقات بفراغت می گزرانید۔ پس ہم موقوف شدہ،
با معدودے رہگزائے شاہجہاں آباد و بعد چند سال از آں
جا بہ مکہ معظمہ و در آنجا مسافر ملک عدم گردید۔ و چکلۂ کورہ
بہ تجویز حیدر بیگ خاں، بر الماس علی خاں قرار گرفتہ؛
بہ سبب ظلم نائب او لبنی رام از جمع بیست لکھ بہ شش ہفت
رسید۔ القصہ بعد ایرج خاں مرزا حسن رضا خاں سابق الذکر
دریں وقت بہ خلوت و جلوت[2] وزیر و واسطۂ جواب و

[1] کذا۔ و در ہوئے: "Secretly" [2] اصل: جلوب

سوال فیمابین وزیر و مسٹر برسٹو گشتہ بود، نامزد امر نیابت گردید.
امّا چوں از سواد و تجربہ معاملات ملکی بے بہرہ[1] بود، رائے مسٹر برسٹو
بدیں قرار یافت کہ شخص دیگر کارداں معاملہ شناس بہم رسانیدہ،
شریک او درآں کارسازد۔ دریں وقت اسماعیل بیگ شورہ
کہ از بازاریان ایران و بداں سبب از دین و دیانت و خیر اندیشی
خلق و عافیت بہی کار خداوند خود برکرانٗ بود، دراں زمان داروغہ
برکارہائے مسٹر برسٹو و از معتمدان او بود، لطمع نفع موہوم کہ آخر
بعوض آں خسارہ و ایذا نصیب او گشت، تقریب حیدر بیگ
خاں کابلی نزد مسٹر برسٹو کرد۔ و مسٹر برسٹو از ملائمت و
چاپلوسی و نمودن باغہائے سبز او کہ دراں باب یگانہ بود،
فریب او خورد۔ پس خلعت نیابت کل بہ حسن رضا خاں و نیابت
ملک دبجید ربیگ خاں) عطا شدہ۔ ٹکیٹ رائے از جانب
حسن رضا خاں پیشکار و ناظر امور حسابیات گشت۔ و چوں راجہ
جگن ناتھ از سابق در امور دیوانی مستقل بود، و حیدر بیگ خاں
خود را مقابل او مبتذل می دانست، در امور کاغذ اکثر رجوع بہ
ٹکیٹ رائے۔ ازیں جہت دیوانیاں خود بخود شکستہ گشتہ ٹکیٹ
رائے تقویت یافت۔ بباید دانست کہ ایں ٹکیٹ رائے دہقان
زادہ و در عہد نواب مرحوم پانزدہ روپیہ را نوکر خوش نظر خواجہ سرا،
تحویل دار جواہر خانہ۔ و دراں جا خیانتے از وے ظاہر شدہ،

[1] اصل: شہرہ سے کنا۔ و در ہوشے:" " Without

تمام عہد نواب مرحوم مقید ماند۔ و بعد ازاں خلاص، نوکر اکبر علی خاں داروغۂ دیوان خانۂ مختار الدولہ شد؛ وبداں واسطہ بخانۂ انور علی خاں سابق الذکر، کہ [بر] ہمہ کارہائے مختار الدولہ بود، راہ یافت۔ و بہ مسخرگی و غمازی[1] در مزاج او تصرفے کردہ، در امور ہرکس دخل کردن[2] گرفت؛ و بدیں جہت کہ دراں وقت ادنیٰ خدمتے بجہت حسن رضا خاں کردہ، دریں وقت صاحب ایں منصب گشت۔

درآخر ایں سال مسٹر برسٹو معزول شدہ، مسٹر مڈلٹن بار دیگر بکار لکھنؤ مامور گردید۔ دریں ہنگام [با][3] وجود حقوق ہائے مذکورہ، از حیدر بیگ خاں بہ مسٹر برسٹو اذیت روحانی رسید۔ و ایں بدسلوکیٔ حیدر بیگ خاں از جہت حصول فائدہ نبود، بلکہ بمقتضائے عادت جبلّی از وسرزدہ؛ چہ ہرکس با وے نکوئی کرد، او درجزائے آں بدی پیش آورد۔ چنانچہ معاملہ نواب بیگم و بہادر[4] علی خاں و مرتضیٰ علی خاں و سید محمد خاں و مسٹر جانسن و مسٹر برسٹو [و] میجر پامر کہ ہریک محسنان او بودند، و ذکر شاں آید، شاہد ایں مقال است۔ و سلوکے کہ در پاداش امداد بہ تفضل حسین خاں از وے سرزدہ، از جہتے است کہ مذکور خواہد شد۔

---

[1] کذا، و در متوسطے: "buffoonery and tale-bearing"

[2] اصل: کراں۔ [3] اصلاً بیاض است۔ [4] اصل: بہادر

وقایع سنہ ۱۱۹۱ھ[1]
۷۸-۱۷۷۷ء

دریں سال کرنیل گاوربا کنپوءے خود کہ ملازم وزیر بود بجہت انہدام قلاع سرکشان دوآب [و] کسر مواد قوت آنہا مامور شدہ، اول بہ کورہ آمد. وبستی رام نائب الماس کہ از افراط ظلم معروف بہ اُجاڑ رام بود، بعوض مفسداں چندکس از مال گزاران رانشانہ تیر بلا ساخت۔ پس بہ علاقہ زین العابدین خاں تہضت کردہ۔ دریں جا امرے روداد کہ موجب تحیر انگریزاں، و فسخ[2] آں حکم کردند۔ وآں اینکہ در پرگنہ تالگام[3] فتح چند پاٹک[4] تعلقدارے بود، کہ پنج شش ہزار روپیہ مالگزاری و ہمیں قدر ہم تصرفات زمینداری داشت، بمقتضائے غرور جوانی وجرأت گاہے اظہار سرکشی (میکرد)۔ و کرنیل [قلعہ]او را [کہ] در میدان و اندک مستحکم بود، محاصرہ فرمود۔ و بعد از سہ روز کہ رخنہ کردہ بودند، تمام کنپورا امر بہ ہلہ نمود۔ پاٹک مسطور بہ سیصد نفر، از ہماں طرف کہ خود

[1] اصل: سنہ ۱۱۹۔ [2] اصل: فتح [3] اصل: بکام [4] اصل: ناسک۔

کرنیل بود، از قلعہ برآمدہ، قصد بدر رفتن کرد؛ و فوج آں طرف مانع شدہ، جنگ سخت درپیوست۔ وقریب چہار صد تلنگہ وده نفر از سرداران انگریز کشتہ و زخمی گشتہ، پاٹک مسطور سالماً از معرکہ بدر رفت۔

وہم دریں سال حیدر بیگ خاں، صورت سنگھ را، کہ قریب ہفتاد لکھ روپیہ از ملک بریلی تحصیل می کرد، معزول کردہ، بکندن لعل و دو سہ نفر کایتھ کہ از متوسلان خاندان روہیلہ وساکن[1] بہ ملک بودند، تفویض نمود۔ آنہا دو سال منصوب ماندہ؛ در آں مدت رعایائے بسیار ازیں طرف بعلاقۂ فیض اللہ خاں فرستادند؛ از ہماں وقت بنائے ویرانی آں ملک گذاشتہ اند۔ وکایتھائے مذکور بنا بر تصرفات مقید شدہ، درہماں حبس مردند۔ وزر بسیار مہاجنان وتجار برآنہا ماند۔ ودر عزل صورت سنگھ بغیر از غرضمندئ نائب ہیچ مصلحتے نشد۔

ودرہمیں سال رسالۂ میان آفریں کہ از خواص خواجہ سرایا[ن] وزیر وحالا از مقربان اوست، شکستہ شد۔ چند ہزار کس سوار و پیادہ جید[2] بودند۔ وگسائیں خورد کہ با دو سہ ہزار سوار درصوبہ ماندہ بود، قصد رفتن بلشکر ذوالفقار الدولہ نمود، عبور گنگ کرد، ودر کنار گھاٹ بٹھور چند نفر از اقربائے تپر چند خزانچی کہ بجہت غسل آمدہ بودند، دست گیر کردہ بہمراہ خود برد۔

[1] اصل سنگین ہوئے۔ "residents" [2] کذا۔ دور ہوئے "many"

تا[1] آنکه حکم وزیر بجهت استخلاص آنها بعمال آن طرف رسیده[2]
بانکه تا سرحد[3] وزیر هفت منزل مسافت داشت۔ کسے جرأت
سدِ راه نیافت۔ وچند سال اقربائے خزانچی اسیر او ماندند؛
تا آں که تیر چند از تیر نخواره[4] نشاں نموده خلاص ساخت۔

دیگر از وقایع ایں سال عزل و تباهی زین العابدین خاں
است۔ بباید دانست که حیدر بیگ خاں از آغاز کار خود تا مدتها
به بهانۂ خیرخواهی درصدد خون برادر از اخلاف شجاع الدوله
بود، با راده داشت که اثرے از آثار ایشاں نگزارد۔ لهذا
پیوسته در شکست رعیت و تباهی آں ملک کوشش می کرد۔ و
هرکس از اهلکاران قدیم و اشراف راکه بر می انداخت،
آنکار را بگمناماں سپرده عوض اورا بعرصه نمی آورد۔ و هرکس
از انگریزاں قصد ایں خانه می فرمود، ممانعت او می نمود؛ تا اینکه
بجز او کسے باقی نمانده، اقتدار تمام یافت۔ آنگاه نظر بصلاح خود
و ایں قول:

مرا مسوز[5] که نارت ز کبریا افتد[6]
چو خس تمام شود، شعلۂ زپا افتد

صرف عنان از ارادۂ اول کرده، بقیه آں قصد
را بازگذاشت۔ الا آں او معامله داں [وکار]

---

[1] اصل: ها۔ [2] اصل: رسید بود۔ [3] اصل: ستر حد۔ [4] کذا۔ ودر ہوئے: "Save the Goshain his pay"
[5] اصل: بسوز
[6] کذا۔ ودر ہوئے "For God can limit the range of thy resentful ire"

شناس[۱] بود؛ ایں ہمہ بے انتظامی در کارہائے او چہ معنی دارد۔

الغرض حیدر بیگ خاں، کہ تباہی و بدنامی خانموصوف منظور داشت، درعین وقت تحصیل او را بہ لکھنؤ طلبید، و جواب[و] سوال معاملہ دوآبہ بدیگراں کردن گرفت۔ ایں معنی موجب انتظار زمینداران و پس افتادن تحصیل آں ملک شد۔ بعد ازاں رخصتش کردہ، در ماہ بیساکھ الماس علی خاں را امیدوار آنکار ساخت۔ و لبتی رام نائب کورہ بے حوصلگی کردہ، و در ہمہ ایام اکثر زمینداران آں ملک را ازیں راز آگاہ ساخت۔ و خطوط مہری لبتی رام بدست افتادہ، بہ لکھنؤ رفتند؛ چوں باشارہ حیدر بیگ خاں بود، تدارکے نکرد۔ و ہنوز شروع برسات نشدہ بود کہ تدبیرے دیگر انگیختہ، قصد خود را از قوۃ بفعل آوردہ۔ و آں اینکہ اسماعیل بیگ شورہ باشارہ او بہ مسٹر مڈلٹن اخبار نمود کہ زین العابدین خاں قبائل خود از مرشد آباد طلبیدہ؛ چنانچہ از الہ آباد گزشتہ اند، عنقریب باٹاوہ خواہند رسید؛ و بہ مجرد رسیدن آنہا، زین العابدین خاں مع دوازدہ ہزار سوار و پیادہ و توپ خانہ و رہائی[۲] تحصیل، بہ لشکر ذوالفقار الدولہ خواہد رفت۔ لہذا حیدر بیگ خاں حکم گرفتن قبائلش بہ لبتی رام دادہ، مقارن آں معزول کرد۔ و حال آنکہ

---

[۱] اصل: سیاس (در ایں لفظ دراں زماں مستعمل نبود)

[۲] کذا۔ و در موئرے: "the revenue he had collected".

قبائل زین العابدین خاں باطلاع حیدر بیگ خاں از راہ گومتی
می آمدند و بعد یک ماہ از عزل بہ لکھنؤ رسیدند[1]؛ و آنچہ اسماعیل
بیگ ظاہر کردہ بود ہماں تہمت بود۔ الغرض، بعد عزل او
آں محالات را، کہ چند سال قبل، بجمع پنجاہ و در عہد ما بچہل
و پنج لکھ بود، بسی چند لکھ بہ الماس داد۔ الماس چند سال دیگر
محاو ہم[1] دراں مکافات کمی گرفتہ، جمع آنہا بہ بیست [و] پنج لکھ
رسانید۔ و دوم، رسالہ زین العابدین خاں کہ دو[2] ہزار کس
بودند، نیز حوالہ الماس شدند۔ و مبلغ ششش ہفت لکھ باقساط بر
زین العابدین خاں برآوردہ، خواست کہ حبس کند؛ لیکن
بعضے امور مانع آمدہ۔ پس از چند ماہ بعلت غیرت قضیہ وفات
یافت۔

و دریں ہرج مرج بر راقم حروف شدّت بسیار گزشت۔
و آں اینکہ چوں معاملات متعلقہ حقیر[3] بطرف کورہ، و تمامسال
بہ بستی رام منازعہ بود، دریں وقت نام بردہ زمینداران
سرکش آں محالات را اشارہ کرد کہ حقیر را تاراج نمایند؛
چنانچہ در عرصہ چہار[4] روز، دہ ہزار راجپوت بہ چھاؤنی، کہ
گھاٹم پور بود، جمع آمد۔ امّا چوں اطراف چھاؤنی بیشہ[5] ہائے خاک
مثل برج واقع شدہ بودند، و مابین آنہا در عمل خود بتقریبے خندق

[1] ہوئے: "remainthere continously"۔ وکذا در اصل:
[2] و در ہوئے "دہ"۔ [3] اصل "حصر" کہ "نقیر" و "حقیر" ہر دو
ممکن است۔ امّا "حقیر" مرجح است۔ [4] ہوئے "سہ چہار روز"۔ [5] اصل: بیہ۔

خورد برائے خاکریز[1] بہ عمل آمدہ، صورت حصانت پیدا کردہ بود.
این حصار منع دخول آنہا کرد. و دراں ہنگام پانزدہ روز و
شب کمربستہ ماندم، و با چہار صد پانصد نفر سپاہ حاضر سہ صد
بہ ہلاک گزرانیدم. بعدازاں، ارادہ بر آمدن کردہ، شہرت
دادم کہ از راہ موسیٰ نگر، کہ صوبۂ[2] ملک مغربی گھاٹم پور است،
بسمت گھاٹ قنوج کہ از اٹاوہ مقر زین العابدین خاں بود،
فرار روانہ خواہم شد؛ و ہر کس سدّ راہ خواہد گردید، با وے
جنگ خواہم کرد. و حالانکہ مکنون ضمیر بود کہ از راہ[3] کورہ، کہ
شرقیٔ گھاٹم پور است، بہ لکھنؤ رفتہ، در آنجا[4] ملاقات
زین العابدین خاں باید نمود. و راجپوتاں این فریب خوردہ،
تمام آنجماعت شباشب در راہ موسیٰ نگر پراگندہ گشتہ،
و در کمیں گاہ ہا حنف[5] کردہ، منتظر ورود حقیر نشستند. صبح کہ
بنہ[6] تمام بار شد، بطرف کورہ روانہ کردہ، خود بردم ہمراہی
و سہ چہار ضرب توپ، میان بنہ[7] و سرداران راجپوت،
کہ تا[8] دو ہزار کس ماندہ بود، حائل گردیدم. و پس از انکہ
نزدیک کروہ[9] دور شد، بنورک و لوزہ[10] آہستہ آہستہ

---

[1] اصل: خاکریز، در ہوئے: "to shoot rubbish" [2] در ہوئے عبارت دیگر است: "a difficult road west of Ghatampur"

[3] اصل: برائے [4] اصل: اتحاد [5] کذا. در ہوئے: "lay in ambush" برائے "در کمیں ...... کردہ" [6] اصل: شہر، در ہوئے: "baggage"

[7] اصل: ہندو. ہوئے (بند) "baggage" [8] ہوئے: یک دو ہزار [9] ہوئے: دکوس "KOS"

[10] کذا. در ہوئے: "Maintaining a musketry fire"

جنگ کناں، روانہ شدم۔ از ظہور ایں ماجرا تحیر[1] بر راجپوتاں رو داد؛ بقصد شکار[2] رم خوردہ را بہ دانۂ شیریں کلامی بدام کشند، پیغام دادند کہ رفتن شما ازیں راہ موجب ننگ و بدنامی است، مناسب آنکہ بند[3] را برگردانیدہ بہماں راہ کہ دو سہ منزل در راج ماہا[4] عبور خواہد افتاد، راہی شوند، تا ما ہا مراتب ضیافت بعمل آوردہ، حق گزاری نمائیم۔ حقیر جواب داد کہ حالا محل اعتماد بر سخن نیست؛ اگر راست می گوئید، سرداران شما فلاں و فلاں در جمع ما بیایند، تا قبول مسئول بما کردہ شود۔ آنہا از غایت حرص و غرور حاضر آمدہ، و حقیر آنہا را بسخن معقول مشغول کردہ، ہم چناں قطع راہ می کردم؛ تا آنکہ علامات قرب کورہ نمودار شد؛ و اضطراب عظیم بر راجہا رو دادہ، التماس رخصت نمودند۔ چہ گماں می کردند کہ حقیر آنہارا بہ بستی رام، کہ عامل منسوب است، تسلیم خواہم کرد؛ و بدیں وسیلہ ہا از دست او نجات یافتہ بہ لکھنؤ خواہم رفت۔ و حقیر طلب ہائے[5] باقی، ذمّہ آنہا، کردہ، بعد قیل و قال دہ ہزار روپیہ بشاں گرفتہ، رخصت کردم۔ و بستی رام از مشاہدہ ایں جرائت[6] و تدبیر[7]، تدافع کدورتہائے سابق

---

[1] اصل: تحریر [2] سکار رام خورہ [3] اصل: شہر۔ [4] بطور جمع [!]

[5] اصل: پائے نامی۔ در ہوئے "arears of revenue" [6] اصل: جلاوت

[7] کذا۔ و در ہوئے "re source"

کردہ، ضیافت نمود۔ و روز دیگر، از گھاٹ شیو راج پور عبور کردہ، بہ لکھنؤ رسیدم۔ و ایں کار کہ دراں وقت با ضطرار رو دادہ بود، موجب بلندنامیٔ من گردید۔ بعد ورود لکھنؤ، حیدر بیگ خاں پیغام داد کہ حمایت زین العابدین خاں را گزاشتہ، رفاقت من باید کرد۔ و حقیر عذر خواستہ۔ ایں اوّل کدورت است کہ از طرف حقیر بہ دل او نشست۔ دیگر، شکست رسالۂ سید جمال[1] الدین خاں و سواران تو رانیست کہ جوانان خوب ہنرمند با اسپہائے تنومند در ملک دوآبہ متعینہ ما بودند۔ و اکثر آنجماعت برخاستہ[2] بہ لشکر ذوالفقار الدولہ رفتند۔

---

[1] جمیل الدین خاں داصل، [2] اصل: برخواستہ

وقایع سنہ ۱۱۹۲ھ
۱۷۷۸-۷۹ء

دریں[1] سال مرزا سعادت علی از اکبرآباد معاودت بہ لکھنؤ کرد.
وشرح آں اینکہ بعد ازاں کہ مرزائے معظم الیہ از اٹاوہ بہ لشکر ذوالفقار الدولہ رسید، وا و تقدیم تعظیم کافی کردہ، اشارہ بجمعیت نمود؛ و پرگنہ بیانہ بجائداد دادہ، تحریص بہ تسخیر ملک پار چنبل فرمود۔ جمعیت عظیم از فراریان لشکر وزیر وغیرہ نزد وے فراہم آمدہ، بجائداد شتافت۔ و در جنگ یکے از زمین داران آں پرگنہ، آثار عجز بر......[2] حال او ظاہر گشتہ، عنان مراجعت بہ لشکر امیر الامرا تافت۔
پس رحمت اللہ خاں برادر تفضل حسین خاں را پیش مسٹر برسٹو فرستادہ، اذن معاودت بصوبہ طلب کرد۔ بعد مدتے ماذون، وارد لکھنؤ گشتہ، بعد ملاقات برادر بہ بنارس آمد[3]؛ و الی الآن ہماں جا مسکن و مقام دارد۔ و دو سہ لکھ روپیہ کہ ازاں صوبہ بجہت او مقرر گشتہ، از دست سرداران انگریزاں

---

[1] ہونے: "شاید دریں سال ....." [2] اصل: وضاحت۔ [3] اصل: آورد

بے تقاضا و بروقت می یابد۔

و تفضل حسین خاں دراں سفر ترک ملازمت مرزا سعادت علی کردہ بہ گوڈا[1] رفت۔ و در انجا بہ تقویت میجر پامر وارد کلکتہ و ملازم گورنر ہیستن شدہ؛ بھراہیٔ مسٹر انڈرسن[2] کہ بمیانجی گری[3] معاملۂ پٹیل نامزد گشتہ بود، مامور گشت۔ بعد انعقاد آں صلح، کہ آبستن[4] صدہا مفسدہ بود، تا وقتے کہ رفیق حیدر بیگ خاں شد، ہمہ جا و در ہمہ کار مصاحب و مشیر میجر پامر بود۔ چنانچہ بر مقام خود ذکر کردہ شود۔

و شاید ہم دریں سال مرزا جنگلی، کہ ذکرش گزشت، بسبب تکلیف خرچ برخاستہ، بہ لشکر ذوالفقار الدولہ رفت۔ و امیر الامرا در وداع مغتنم دانستہ، اسباب رفاہ او بسیار ساخت۔ و مرزا جنگلی تا دام الحیاۃ او، و پس ازاں ہم مدت ہا، دراں طرف گزرانیدہ، شاید در ۱۲۰۷ھ[5] عنان معاودت بہ لکھنؤ تافت۔

معلوم باد کہ حیدر بیگ خاں زیادہ از نوکراں باولاد نواب مرحوم رنج رسانیدہ۔ چنانچہ صاحبزادہ ہائے کہ در لکھنؤ اقامت دارند، اگرچہ بنام ہر یک ہزار روپیہ در ماہہ مقرر است، لکن در رسانیدن وجہ مذکور، آں قدر خلف[6]

۱؎ اصل: گوریا ۲؎ "Anderson" (ہوئے)۔ ۳؎ "mediator" (ہوئے)
۴؎ السن، ہوئے: "Source" ۵؎ اصل ۱۲۰۷ھ۔ ۶؎ اصل: "خلف وعدو مکر
و دو اہانت سالہا"؛ و در ہوئے: "his breaches of faith, his dodging and affronts"

اہانت شاہہا میرسد، کہ فاقہا می کنند۔ درزنان محل کہ درفیض آباد
اند، بدیر (طلبی) بعضے اوقات غلبہ جوع بدانہا چناں می شود،
کہ صد، دوصد کنیز ازحرم سرا برآمدہ، ازبازار غلّہ و مایحتاج تاراج
کردہ اندروں می برند؛ والی[1] الآن چند دفعہ ایں عمل بوقوع آمدہ۔
وفکر کتخدائی دختران آں مرحوم، بسبب عدم سرانجام اخراجات
الی الآن کسے نہ کردہ؛ ونواب عالیہ، کہ ازعہد شجاع الدولہ
درکارہائے پسر بیدخل وبہ لکھ روپیہ قناعت و گزران[2] میکرد،
قدرت خبرگیری آنجمع کثیر نداشت۔ بعہد او مادام الحیاۃ نقدمقدور
دریغ نمی فرمود؛ وبعد وفات او کار آنجماعت ابتر گشتہ۔
ونواب بیگم کہ جاگیر کلاں و مداخل بسیار دارد، ازکثرت
قساوت[3] قلب و عدم حیا، فراغ ازمشغلہ ہائے خود، کہ تصریح
آں قبیح است، گاہے نظر التفات بحال نمی اندازد[4]۔ وتحفہ
تراینکہ، گاہے کہ صاحبزادہ ازشدت گرسنگی خودرا بہ کلکتہ
رسانیدہ، گورنر درصدد نصیحت وزیر شد، جواب داد کہ
بمقتضائے جہل جوانی آں طفل بدانجا رفتہ؛ تسلّی او کردہ
پیش ما فرستاد۔ کجا پیچ و تاب شدت گرسنگی و کجا جہل و
غرور جوانی :۔

زعشق تا بصبوری ہزار فرسنگ است

---

[1] "والی الآن .... آمدہ" ایں قدر در ہوئے موجود نیست۔ [2] اصل: کرراں [3] اصل: "قساوت وقلب حیا وعدم فراغ ازمشغلہ ..."؛ [4] اصل: ازارد۔

بپادید دانست که ایں امساک وزیر و حیدر بیگ که ذکر کرده شده درحقِ[1] مردم با استحقاق می باشد۔ امّا، اخراجات فضول ایشاں بجدیست، که اگر کفایت آں شود، لشکرے آراسته گردد۔ و مجملے ازاں اینکه، وزیر تمام ماه پھاگن بشغل ہولی بازی[2] و کتخدائیہا و چراغاں میگزراند۔ در سالے که ایں اعمال رسمی بفعل آمد، پنج شش لکھ خرج آں مقرر است۔ و ہمچنیاں چند روز محرم او۔ و خرج فیل خانه و اصطبل و بازیخانهٔ[3] او، ازینجا قیاس باید کرد، که ہزار و دو صد فیل و دو سه ہزار اسپ و ہزار سگ راتب خوار[4] ہستند۔ ازانجمله چہار صد (فیل) و پا(نصد) اسپ و صد سگ لائق سواری و شکار[5] درانمیاں خواہد بود؛ باقی، محض حرام خوراں، بجہت راه زدی آنہا را داشته اند بجدیکه سگے می میرد، سگباناں[6] بعوض آں سگے از کوچه گرفته قلاوه در گردنش می اندازد۔ و خرج کبوترخانه و مرغ خانه و دنبه و آہو و میمون و مار و عقرب و عنکبوت خانه وزیر آں قدر است، که اگر به آں را کفایت کنند، جمیع اولاد نواب مرحوم و اہل حرم را کافیست؛ زیرا که سه لکھ

---

[1] وہوئے ایں عبارت باین طریق خوانده "درحق؛ مردم با استحقاق می باشد" و ترجمه می کند:
"in their treatment of those who had claims on them, is a fact"

[2] وہوئے ایں لفظ ہوئے، لفہمیده، "ہولی" و "بازی" را دو الفاظ گمان می برد و برائے "بازی" "carnival" می نویسد۔ [3] "Kennels" [4] اصل: جواز [5] اصل: کار؛ ہنٹ "Chase"

[6] سگناں (اصل)۔ وہوئے ایں لفظ ترک نمود۔

مرغ و کبوتر دانہ خوار است ۔ و در انمیاں چند مار است کہ راتب خوراک ہر ہفتے[1] ازاں یک من گوشت است ۔ و جمیع ایں اشیا در نظر وزیر عزیز[2] اند، الّا آدم، خصوص برادران و قدیمیان ۔ دیگر خرچ عملہ شاگرد پیشۂ وزیر است کہ عدد آنہا ہزار ہا میرسد از انجملہ دو ہزار فراش و یک ہزار[3] چوبدار و خدمت گار[4] و چہار ہزار شعبان[5] و صدہا باورچی است ۔ دو سہ ہزار روپیہ یومیہ خرچ باورچیخانہ او می بود ۔ و شہدہ ہا و بیکاریاں، کہ در سفرہائے[6] خود خانہ و اسباب خیمہ و بنگلہ ہائے کاہی رواں او برمیدارند، بدہ ہزار کس می رسند کہ بقدر خوراک یومیہ می یابند ۔ و سائر اخراجات او از حیطۂ[7] ضبط بیروں است ۔ اما فضول خرچی ہائے حیدر بیگ خاں ازین معلوم می شود کہ ٹکیٹ رائے بعد فوتش اخراجات خاصہ او پنجاہ لکھ ظاہر ساخت و اصراف خرچ خصوصیتے [با وزیر و حیدر بیگ یا] بامرزا احسن رضا خاں و ٹکیٹ رائے ندارد؛ بلکہ[8] ہر کس را کہ دست بر ملک[9] یا پامال[10] میرسد، بدون خوف باز (خوا) ست بآنکار می پردازد ۔ چنانچہ فتح علی خاں چیلۂ الماس در چند[11] سال قریب بیست لکھ

---

[1] اصل: خصی ۔ [2] اصل: عزر ۔ [3] در ہوئے: "یکصد" [4] کذا ۔ و در ہوئے: "gardeners"

[5] کذا ۔ و در ہوئے: "baggage" [6] اصل: واتی ۔ و در اصل: "بایں دو کس بامرزا احسن رضا خاں ...." [8] اصل: ملک [9] اصل: پامال [10] و در ہوئے "فتح علی" دبدون "خان"

[11] در چند سال ...... "دیوان الماس" ایں قدر در ہوئے ساقط است؛ و بدیں سبب او ترجمہ بے ربط کردہ ۔

روپیہ در لکھنؤ بخرچ تماشابینی ضائع نمود۔ و دیوان الماس آں قدر
سراو تالابہا و مساجد و بتخانہ ہا تعمیر کرد کہ خرچ آں کم ازیں نخواہد بود۔
و اخراجات الماس و بعض عمال و رفقائے (ٹکیٹ) رائے، ہریک
آنقدر است کہ در زمان سابق خرچ نواب مرحوم بودہ۔ و ہم چنیں
حال سائر عمال و متعلقان، کہ فضول آنہا خصوصیت بخرچے
ندارد، بلکہ در سائر امور خوراکی و پوشاکی و عمارات سازی و
تماشابینی و خرچ مردانہ و زنانہ است۔ و مردم اشراف لکھنؤ
ایں قدر از قلب مداخل درماندہ نشدہ کہ بایں سبب عاجز اند،
زیرا کہ اگر در امر پوشاکی و خرچ شادی و غم امساک نمایند
[در طبقہ ماتحت] اشراف محسوب می گردند، و اگر اسراف
نمایند آں را فراغ دستی می باید۔ بنا بریں بہ ضرورت فکر مال
مردم افتادند و بدیں سبب خانہا برباد رفت۔

دیگر، از وقایع ایں سال، اجارہ کردن [بہ] کرنیل ہانے[۱]
است تمام ملک سروار، و ورود فقیر بآں ملک۔ شرح آں اینکہ
کرنیل موصوف از حیدر بیگ خاں درخواست کرد[۲] کہ چند کس
از معتمدین سرکار کہ تجربہ اندوز کار ملک باشند متعین گردند،
تا در کار عملداری امداد و سعی نمایند۔ و حیدر بیگ خاں شش
نفر را متعلق کرد، کہ یکے از انہا حقیر بود۔ چوں سخت گیری و
درشت خلقی کرنیل و ایذا رسانی حیدر بیگ خاں معروفان[۳]

---

۱ ہونے: Hannay ۲ ہونے: "Among the lower orders": ۳ اصل: اد
۴ کذا، و در ہونے: "friends of the English"

انگریز را درمیان مردم شہرت تمام داشت، حقیر انکار رفاقت کرنیل و اظہار معذرت ازیں خدمت نمود۔ لیکن حیدر بیگ خاں، بقصد ایں [کہ] سائر جامہ عزت من از آتش غضب کرنیل سوختہ گشتہ، کینۂ نافرمانی، کہ سابق در معاملہ زین العابدین ذکر شد، کشیدہ شود، آں ملتمس قبول نفرمودہ، گفت البتہ حسب الحکم وزیر خدمت کرنیل باید کرد۔ و بحقیر دراں وقت ایں حکم، کہ آغاز و باعث تعارف و توسل انگریزاں است، نہایت گراں نمودہ، بضرورت و کراہت اختیار افتاد۔ عجب ترانیکہ باوجود ایں حال حیدر بیگ خاں و ہمدمان او بقصد[1] تعارف انگریزاں را کہ بایں حقیر رو داده، بہ حقیر منسوب ساختہ، طبع عوام از من رم می دادند۔ و توسل خود را کہ صرف بجہت حصول اغراض نفسانی بآں قوم دادند، از غایت حیا و مروت در نظر نمی آوردند۔ توفیق خود شناسی روزی ہمگاں باد۔

الغرض آں پنج کس دیگر کہ ساز و سامان (حمایت) ہا داشتند، بعضے [بہ] ظہور خیانت و بعضے بنا بر کاہلی و بعضے بتقریب نارسائی، مردودِ کرنیل گشتہ۔ با حقیر کہ بسبب بے پناہی و آبرو طلبی روز و شب سر خود بکف گرفتہ، طمع حبہ و دینار نمی کردم، نہایت موافقت رو داد؛ تا اینکہ جمیع کارہائے سپاہ و ملکی خود کہ

---

[1] ہوئے۔ عبارت دیگر دارد و یا ترجمہ غلط میکند:۔ اصل: " بقصد...... منسوب ساختہ"؛ وہوئے "Save one that the English knew but little of me and the people were turned against me."

بچہل لکھ می رسد برائے واعتماد من گذاشتہ، ہزار روپیہ در ماہہ از خانۂ خود برائے حقیر مقرر فرمود۔ حقیر انکار نوکری کردہ، قبول رعایت را بر آخر سال وباقی ماندن رضائے او از من بہ آنوقت موقوف گذاشتم۔ وغرض من ازیں عمل ایں بود کہ، با وجود رضائے او، آں[1] امر آخر سال یکے بعمل خواہد آمد؛ واگر دریں ضمن امرے غیر مرضی رو داد، بشرم ایں کہ خدمت ادنیٰ[2] بدو می کنم، در گزر واکتفا بعدم رعایت خواہد کرد۔ وایں تدبیر بسیار سودمند افتاد۔ سہ سال در الفت وموافقت منقضی شد۔ وبرقصورے کہ از نائبان من در کار ملکی رو داد، کرنیل بسبب وفور اعتماد حمل آں بتقصیر حقیر نکردہ، باز خواست از ہماں کساں کرد۔ امّا مواد ناخوشی حیدر بیگ وٹکیٹ رائے دراں مدت بیش از بیش مہیا گردید۔

بیان آں اینکہ در پرگنہ حسام پور، تعلقہ بود مشتمل بر چہل وپنجاہ موضع، کہ از ہر موضعے، حصّہ داران تعلقہ، وبقیہ[2] بر ذمّہ زمینداراں بود۔ و تعلقہ دار، بحمایت حیدر بیگ از حصّہ زمینداراں زمین بسیار کہ افتادہ بود، تصرّف کردہ، پنج ہزار روپیہ بعوض آں در تحصیل حضور دادہ[3]؛ ومنفعت را بشرکت حامی خود برد می نمود۔ چوں آں تعلقہ از منہائیٔ اجارہ بود،

---

[1] کذا۔ وور ہونے برائے آں ...... آمد" "at the end of the year, I should escape even this remuneration"

[2] اصل: تقدیر [3] اصل: اداو۔

کرنیل از روئے پیمائش[1] پنجاه هزار ازاں تعلقه وصول و تعلقه دار را اخراج کرد. و ازیں قبیل یاران و شریکان آں هر دو کس از زمیندازان و تعلقداران درانملک بسیار بودند، همیں معامله آورد. و چوں کرنیل کارهائے خود بوساطت حقیر سر انجام می داد، حیدربیگ خاں و ٹکیٹ رائے با آنکه خوب مطلع بودند، که کارپرداز کرنیل بسبب معامله دانیش مانع اراده او نمی توانند شد، تقصیر آں اعمال بایں حقیر منسوب می ساختند. و از تعارف حقیر با کرنیل که خود کرده بودند، پشیمان شده کینه ها در دل می انداختند.

دیگر، تقریر اله آباد با سماعیل بیگ خاں شوره و تفضل[2] حسین است که اسماعیل بیگ مسطور به بهانۀ خدمت ڈاک و توسل مسٹر مڈلٹن و دوستی حیدربیگ خاں در کار عمال آنصوبه دخل میکرد. و در آغاز ایں قدر بود که به بیم و امید دادن خبر گزشت از هر مکانے، رسومے برائے خود مقرر ساخت؛ و هم بهمیں سبب از وزیر و سائر اهلکاران حضور رعایت ها می یافت. بعد از انکه زرهائے بسیار جمع کرد، زر قسط پیشگی که خلعت و استقلال عمال در اں سرکار موقوف بر انست، بعوض عامل داده، باوجود اخذ چهار فیصد سود، در آں علاقه دخل می نمود. چنانچه بایں تقریب تعلقه کلانے در اله آباد بهم رسانید؛ و در

---

[1] اصل: سمالس. [2] "تفضل حسین" در هوئے ساقط شده.

فکر تمام آں بود۔ دریں ضمن کار آنجا بجمع مناسب بہ مرزا محمد حسن کہ، ساکن بنارس و از شرفائے ایران، مرد سادہ بود مفوض کردند۔ و شورہ بعلّت زر قسط پیشگی وکالت او در حضور و منافع آں بجہت خود گرفتہ نمک[1] شور بوے فروخت۔ شرح آں اینکہ مرزا محمد حسن بوقت رخصت چند کاغذ سفید، کہ مہر خود براں زدہ بود، بوے داد، تا بر وقت ضرورت اسماعیل بیگ کہ وکیل اوست انتظار وصول خط از الہ آباد باو نکشد۔ و اسماعیل بیگ بعد دو سہ ماہ بے اطلاع مرزا [محمد] حسن جواب و سوال بدمعاملگی از جانب او پیش آورد۔ پس ازانکہ در حضور سر سرآ[2] بنا فت برہماں کاغذہا استعفائے خدمت نوشتہ بمٹلٹن صاحب داد۔ و بدیں جہت مرزا حسن بیچارہ معزول و اسماعیل بیگ بہ تجویز حیدر بیگ منصوب گردید۔ امّا غرض حیدر بیگ دریں تجویز خیر خواہی او نبودہ؛ زیرا کہ از جانب او اندیشہ داشت کہ چنانچہ تقریب من پیش مسٹر برسٹو کردہ مبادا تقریب دیگرے پیش مسٹر مٹلٹن کند۔ معلوم باد کہ حیدر بیگ خاں بحیلۂ اظہار دوستی و تجویز خدمت بسیار[3] کس را برباد دادہ؛ چہ بعد از تفویض کار مدد او نمی کرد؛ و زمینداران و سپاہ بغالی[4] را بے توجہی او بر عدم تن دہی می آورد؛ تا این کہ آں شخص باقی دار و محبوس و بدنام می گردید۔ اما انتظام کار

---

[1] "نمک .... فروخت" "دھوئے" "tricked him"

[2] کذا۔ "دور ہوئے" "not accepted" [3] بسیاں کس۔ [4] کذا۔ بمعنی متعلقہ۔

اله آباد احتیاج بتوجه حیدر بیگ خاں نداشت، بلکہ فقط ابلهی
اسماعیل بیگ باعث ابتری آں گشت؛ زیراکہ بحرص زینداری
افتاده ہر کسے از زمینداراں کہ باقی می آورد، زمین او را بعوض
آں حق[1] و چیزے زر نقد بنام خود بیع می کرد۔ بنابریں اکثر زینداران
صوبہ زرہا را تصرف کردہ بہ باقی انداختند۔ بخیال اینکہ اسماعیل بیگ
زمین ہا را از مکان خود برداشتہ نمی تواند، کاغذ بیع بآں ابلہ
نوشتہ، دادند۔ اسماعیل بیگ بعد دو سال بعوض باقی مقید گردید
و مدتہا در قید حیدر بیگ خاں بود تا اینکہ مسٹر جانسن در ۱۱۹۶ھ
بآنکہ قصد جلو گیری[2] تیز روشہائے حیدر بیگ خاں داشت،
از خلاصیش کردہ دیگر بارہ بالہ آباد فرستاد۔ و دو سال دیگر
آنکار بوے ماندہ۔ بعد ازاں ہمراہ مسٹر برسٹو بطرف بنگالہ رو
نہاد۔

---

[1] اصل: احمق [2] معنی "Clipping" چنانکہ ہوئے نوشتہ۔

وقایع سنه ۱۱۹۳ھ
۱۷۷۹-۸۰ء

درین سال خواجه عین الدین بعملداری ملک بریلی منصوب گشت. بیان[1] آن اینکه، چون حیدر بیگ خان استقلال یافته، آهسته آهسته شروع تیز[2] کرد، و در رسانیدن اقساط کمپنی تغافل می ور[ز]ید. مستر مڈلٹن بغرض جلوگیری او شیخ شفیع الله ثانی[3] را، که از رفقایے آن[4] ایرج خان بود پیش آورده، گماشتگان او را بسزاولی[5] بر عمال حیدر بیگ خان تعین کرد. امّا چون شفیع الله مسطور طماع و بے احتیاط بود، حیدر بیگ خان ابلهی و خیانت گماشتگانِ او را ظاهر کرده، آنها را دفع ساخت. از جمله آن گماشتگان یکے خواجه عین الدین بود که سزاولی کندن لعل سابق الذکر می نمود. چون در آنوقت حیدر بیگ خان را از خود راضی ساخته بود، عامل بریلی گشت. و باوجود وضوح ویران کاری، پنج شش سال مشغول آنکار مانده. در سنه ۱۱۹۷ھ، باصرار مستر برسٹو، عزل او بوقوع پیوست. آن عین الدین از رفقایے

---

[1] اصل: بلین [2] کذا. و در ہوئے: "Insolent" [3] و اصل: "ثانی" و در ہوئے نیست. [4] کذا. [5] اصل: "بسزاط را"

خادم حسین خاں بنگالی شخص ابو العجب بود۔ چنانچہ بنا بر اظہار فقیر[۱] مسلکیٔ او، ہزاراں لچہ ہائے آزاد در لشکر او بسر می بردند۔ و عین الدین روزے یکبار ہمچو آنہا برہنہ شدہ، و چوبے در دست گرفتہ، بمیان شاں می رفت؛ و بہر[۲] نفر یک فلوس بدست خود می داد، و در کلام[۳] بحث ہا بر آنطائفہ می گرفت۔ و آنقدر واقعہ[۴] و ہرزہ گو بود کہ آنجماعت باآں بے قیدی، از و عاجز می آمدند۔ و بنا بر اظہار سخاوت ہر سال بعد عشرہ محرم الحرام اسباب خانہ[۶] خود را بتاراج می داد۔ و ہر کس از و سوال عطا می کرد، او سخن وے[۷] رو نمی نمود۔ و اگر عطائے وافر خواستہ بود، عدد آں مبلغ را بر چٹھی کاغذ نوشتہ، [با] پنجاہ چٹھی کہ عدد کم[۸] بر اں بودند نمودہ، بطوریکہ مردم فرنگ بایکدیگر قمار می بازند، او را بازی می داد۔ الغرض فضول خرچیہائے او، از ہنگام عزل تا ۱۲۰۹ھ کہ فوت کرد، آنقدر کہ در نظر مردم ظاہر است بچہل و پنجاہ لکھ می رسد۔

دیگر از وقایع ایں سال، فوت مرزا علیخاں است بہ سبب بد آب و ہوائے المہرہ۔ معلوم باد کہ وزیر از آغاز جلوس در سالے دو سفر بر خود لازم گرفتہ؛ یکے آخر برسات ———

---

۱ اصل: حصر ۲ اصل: بے ۳ اصل: "بحث ہا بر الطائفہ" ودرہیوئے "Indulge in banter with them" ۴ کذا۔ ودرہیوئے: "vile-tongued and foul-mouthed" ۶ اصل: ظاہر ۷ اصل: فرے ۸ ودرہیوئے: "With fifty other slips marked half for smaller & half for larger"

گاہے بطرف المہرہ وگاہے بطرف بٹول. واین ہر دو مکاں درانوقت بحسب بدآب و ہوا و ضیقت[۱] مسلکی نمونۂ جہنم ہستند. لہذا درین سفر ہر سالہ صدہا[۲] کس از مردم لشکر می میرند. و رنجے کہ در اثنائے عبور نالہ ہا و پست [و] بلندی ہا و درّہ ہائے جنگل وکوہ بر مردم می گزرد، شرح آں بہ بیاں نیاید[۳]. زیراکہ درچنیں مکانات اوّل عبور کارخانہائے وزیر و بعد ازاں اقویائے لشکر، و بعد ازاں ضعفا می شود. بنابریں ہر سہ طبقہ بر......[۴] برآمدہ، باقی[۵] ہیچکدام راہ نمی یابند. پس کارخانداران وزیر سر ہجوم را بچوب شکستہ پیش می افتند، وہمچناں اقویائے لشکر چنانچہ دریں جہت وبیت[۶] تا دو روز وسہ روز مردم بہ ضروریات خود ترسند، در زیر آسماں بالائے خاک گرسنہ می گزرانند. و نرخ غلّہ، دریں حال، وسائر اوقات، درلشکر وزیر، دوچند لکھنؤ است؛ واشیائے نفیس از قسم خوردنی معدوم. واگر احیاناً بارندگی دراں موسم بود، درلشکر شور[۷] قیامت ظاہر می گردد. و ہزاراں اسپ وگاؤ وشتر وآدم در معرض تضیع می در[۸] آید. چنانچہ اگر شترے درگل افتد، دفعتاً آں قدر مردم می ریزند، کہ ایں شتر مع بارگل فرشندہ[۹]، موجب قوام جادہ

---

۱ ہوئے "the difficulties of transit" ۲ ہوئے: "ہزارہا"
۳ اصل: باید کہ گر خوردہ؛ ۴ در ہوئے "become jammed"
۵ اصل: بہ قی؛ ہوئے "for a time" ۶ "جہت و بیت و". کذا. ۷ در ہوئے "Confusion" ۸ اصل: سیر ۹ کذا. اصل فروندہ

می شود۔ در ۱۲۱۰ھ راقم حرف دریں سفر تا فیض آباد رفیق و ناظر او هنارع لشکر بود۔

مجملے از ینکه (در) برسات ایں سال وزیر ٹکیٹ رائے را عزل کرده، بسٹرچیری وعده کرده بود که من به نفس خود متوجه بکار ملک خواهم شد۔ دریں بین باراں منقطع گشته، قصد سفر بٹول نمود۔ مسٹر چیری گفت که کارہا تمام ملتوی و احتمال بارندگی هنوز باقیست؛ مناسبست اینکه چند روز دریں عزیمت تاخیر نمایند۔ وزیر جواب داد که تا فیض آباد عمله را همراه برده، در اثنائے راه کارہائے روبکاری اتصال خواهم نمود؛ وبعد ازاں عمله برگشته باشاره اجرائے کار خواهند کرد۔ در منزل دوم بادہائے تند و باران شدید[1] شروع گشته، بسبب کثرت فیلاں و توپ خانه تمام راه گلی ولائی[2] شد۔ و دو منزل دیگر در شش روز بصعوبتے قطع گشت که در بیان نیاید۔ واز دریا آباد[3] تا فیض آباد دریں گلهاگویا اسپ و آدم و شتر و گاؤ مرده کاشته بودند۔ لعبد ازاں که به فیض آباد رسیدیم، اکثر کساں که حوالی آصف باغ، مسکن وزیر، (گزا) شتن نمی توانستند؛ درجائے که بیکینیم دست عمق گل بود خیمه ہا نصب نموده، برچوبہائے خیمه[4] چارپایہا گزاشته، بسبب شدت باد و باراں طنابہائے خیمه از جانب اندروں گرفته، ایستاده می ماندند۔ و پانزده

---

[1] هوئے: خواهم کرد۔ [2] هوئے: "slough of mud"

[3] هوئے: دریاباد کذا۔ هوئے: "long (poles)"

روز بایں قسم گزشتہ بود، کہ وزیر بے حوصلہ شدہ، حکم عبور لشکر از گھاگھرا داد۔ ہماں شب پل گومتی کہ بستہ بودند، شکستہ شدہ، ملاحاں از بستن آں دیگر بارہ جواب دادند۔ و ہرکارہ ہا خبر آوردند کہ در امکانات کہ سال گزشتہ شکار شدہ، دریں وقت پنجاہ[1] گز آب ایستادہ۔ و[2] پار گھاگھرا آں قدر موضع کہ در خیمۂ وزیر بہ تنہائی منسوب شود، از آب خالی نیست۔ خبر ہرکارہ دروغ و بر سازش عطائے لشکر حمل کردہ، در عین بارندگی گفت کہ لشکر بر کشتی ہا عبور نماید۔ و جھاؤ لعل سزاولان بر مردم تعین نمودہ؛ و خود تا پنج روز در ہماں شدت باراں بکنار گھاٹ ایستادہ ماندہ، عبور لشکر نگرانید[3]۔ و ہر مرتبہ کہ کشتی قصد آں طرف می کرد، بسبب تلاطم در گھاگھرا کہ دریں امور از دریا ہائے دیگر شدت خاص دارد، اہل آں کشتی وداع جاں می نمودند۔ و دراں پنج روز چند کشتی و فیل غرق شد۔ روز ششم کہ خبر گزارہ[4] نصف لشکر شنید، خود ہم عبور نمود۔ اتفاقاً میخ ہائے خیمہ از کثرت باراں سست شدہ، خیمہ را کہاراں تمام شب بر دست نگاہ داشتند۔ صبح ارادہ کرد کہ بجائے دیگر خیمہ ببرد۔ چند کروہ ایں طرف آں طرف سیر کرد، مکانے نیافت۔ لہٰذا مراجعت کردہ، حکم برگشتن مردم بہ فیض آباد داد۔ بے چارہ ہا بہماں خرابی کہ رفتہ بودند، برگشتند۔ و بعد چند روز کہ باراں موقوف شد،

---

[1] ہوئے: "Several feet" [2] "و پار گھاگھرا آں قدر" ہوئے ندارد۔

[3] اصل: میکنانید [4] اصل: گرارہ۔

مرتبۂ ثانی بر کشتیہا عبور نمودہ، سفر را باتمام رسانید۔

دیگر اینکہ در سفر مو (سم) قریب صد فیل مست در لشکر می باشند؛ وگاہے در اثنائے مرور وگاہے از نشین گاہ، از حکم فیلبانان بدر رفتہ، مردم را ہلاک می نمایند۔ واکثر اوقات فیلبانان در حوالی خیمہ متمولان بایں حیلہ مبلغے از آنہا می گیرند۔ وایں بلا[1] تا دو سہ ماہ روز وشب علی التواتر براں مردم نازل است۔

وسفر دوم او در عین شدت گرما بطرف بہرائچ می باشد۔ وایں سفر اگرچہ از یکنیم ماہ نمیکشد، اما از شدت حرارت آفتاب اسپ وگاؤ وآدم بسیار [ہلاک] می گردد۔ وزیر اکہ وزیر بسبب استعمال افیون [تا دیر در] صبح می خواہد، وبعد ازاں حاضری می خوردہ، پہر[2] روز برآمدہ، سوار می شود۔ ودر میانہ ہائے خس، کہ سقاہا از چہار طرف در آب پاشی ہستند، تا دوپہر اکثرے قطع راہ کردہ، بہ منزل می رسد۔ در انجا خیام خس وبنگلہ ہائے کاہی رواں آں قدر بوفور برپا ہستند کہ نشیندہ را از شدت سردی لرزہ بر بدن عارض می گردد۔ امّا حال سائر مردم را دراں وقت، کسانیکہ بایں درد مبتلا شدہ باشند، دانند۔

ومشکل تر اینکہ ہر قدر[3] کہ در لشکر یا حوالیٔ آں واقع اند، بجہت

---

[1] اصل: بالا۔ [2] "Sleeps until very late (in the morning)" (ہوئے)

[3] اصل: بہر روز۔ دو رہوئے: "after a full watch of the day" [3] کذا۔ ہوئے: rova

اصطبل، و کارخانہائے وزیر ضبط می کردند۔ و اگر فاضل ہم اند، کسے دراں خیمہ نمی کند؛ زیرا کہ اگر خیمہ در باغ بنظر وزیر رسد، صاحب خیمہ را از ملک بدر می کند۔ و ایں حکم از جہت رشک طبعی است، کہ در امور آسائش خلائق جبلّی اوست، و خصوصیتے بہ سفر و حضر ندارد و شاید ایں معنی قرق[1] کردن اسبابست کہ یکے از انجملہ برف است؛ باوجود اینکہ برف سازاں مکرر التماس نمودند، کہ اگر حکم فروختن بدہند، زیادہ از حال و وجیزہ برائے سرکار جمع میکنیم، و خرچ ہم کمتر خواہد شد، رخصت نداد۔ باوجود اینکہ صدہا باغ مملوکہ در لکھنؤ و فیض آباد و نواح ہر دو مکان دارد، و میوہ و گل از انہا ایں قدر می رسد کہ ہزاراں پواچ، کہ در اردلی می باشند، می خورند؛ معہذا فاضل می آید، و گندہ شدہ در می افتد؛ در موسم انبہ جمیع باغات مردم[2] لکھنؤ و فیض آباد ضبط می کند۔ و بدیں سبب جایہائے بیاری از غربا بتاراج پیادہ ہا کہ بضبطیٔ باغ مامور اند، می رود۔ ضبط و فروختن گل کیوڑہ و گلاب و سائر خوشبوئے ہا بحدیست کہ عرق کیوڑہ را از بنگالہ دراں ملک می برند۔ و مردم اشراف در کتخدائیٔ اولاد خود گلہائے از جنگل چیدہ ہار ساختہ در گلوئے مہماناں می اندازند، زیرا کہ فروختن گل جنگلی ہم در شہر منع است۔ و فواکہہ کہ قلیل الوجود است،

---

[1] ہوئے "Prohibition"؛ اصل: فرق ۔ [2] کذا۔ ہوئے: "houses" وشاید باری بمعنی "باڑی" باشد۔

ہمیشہ ضبط؛ امّا مثل خربزہ و انبہ؛ آں ہم در موسم تا پانزدہ روز ممنوع است۔ و از اسباب، و پوشاک و سائر اشیائے آسائش انچہ کہ بضبط تواند آمد، نیز فرق می باشد۔ چنانچہ شخصے اختراع صنعت جدید کردہ، چھینٹ[1] ہائے نفیس در لکھنؤ بروئے کار آوردہ؛ وزیر فرمود کہ انچہ ساز و ہمہ را بوے رساند۔ اتفاقاً جامہ از ہماں چھینٹ در بر کسے بنظرش در آمد۔ استاد چھینٹ[1] ساز را، باآنکہ مرد آدمی و استاد چہار صد پانصد شاگرد بود، برخر سوار کردہ بشہر گردانید۔ و تنجار اسپ، و شہر جلنسے[2]، تا جنس خود اوّل ننمایند و از دست و زبان راجہ مہرا ایذا نکشند، قدرت فروخت[3] بدیگر کساں ندارند۔ و شاگرد پیشہ روشناس و مصاحبان او در سفر و حضر ملاقات زنان حی[4] الخانہ خود ممنوع اند۔ و ہر کارہ ہا برائے ایں کار متعین؛ و ضبط حدیست کہ اگر بیچارہ در پہر شب مخفی بجائے میرود، گرفتار می شود۔ و سائر ایں حالات تا کجا نگارد، زیرا کہ نوشتن معائب او قصد نیست؛ چہ کتابے ضخیم خواہد شد؛ امّا ایں قدر کہ تعلق بہ خلق داشت، و از ضروریات وقایع نگاری بود، ثبت افتاد۔ و اگر امثال ایں امور ہم ترک شود، پس زمان او وقایع نخواہد داشت۔

---

[1] اصل چٹھہ۔ ہوئے: "Chintz" و "Calico Printing"

[2] "وہر جلنسے"؛ ہوئے ندارد۔ [3] اصل: فروش.

[4] حاشیہ ہوئے: "A man of low origin, a kahar by caste raised to a confidential post by Asafud Daulah" [5] کذا.

وقایع سنہ ۱۱۹۴ھ

۱۷۸۰ء

دریں سال مرتضٰی خاں بڑیچ کہ رسالہ دار دو ہزار سوار بود، برطرف شدہ بہ لشکر ذو الفقار الدولہ رفت۔ واین مرتضٰی خاں نیز از محبان حیدر بیگ خاں است کہ بعوض آں دید انچہ دید۔ و مسٹر مڈلٹن معزول شدہ، بجائے او مسٹر ہوزی[1] و بعد چندے مسٹر پرلین[2] بداں کار منصوب گشت۔ و در اواسط ایں سال جنرل کوٹ وارد لکھنؤ گردید۔ وزیر تا الہ آباد استقبال او کردہ، مراتب ضیافت بتقدیم رسانید۔ ہیری ونسٹر[3]، ہوشیار جنگ، و مسٹر جانسن دراں سفر با جنرل و ہمہ کارۂ او بودند۔ و کرنیل ہائے از سردار بخدمت جنرل پیوستہ، چوں از حیدر بیگ خاں آزردگی تمام داشت، اظہار معائب و ارادۂ گوشمالی او کرد۔ امّا چوں جنرل درہماں زودی بحکم کونسل قصد معاودت فرمود، آں امر موقوف ماند۔

---

[1] HUSSEY [2] PURLING

[3] HARRY VANSITTART

وقایع سنه ۱۱۹۵ھ

۸۱ - ۱۷۸۰ء

دریں سال مسٹر برسٹو از ولایت بکار لکھنؤ منصوب شدہ، بکلکتہ، وازانجا وارد لکھنؤ، ومسٹر پرلین معزول گشت۔ وحیدر بیگ خاں بسبب بد سلوکی کہ کردہ بود، چند روز متزلزل ماندہ؛ دریں اثنا مسٹر مڈلٹن وجانسن صاحب شریک کار مسٹر برسٹو گشتہ، خاطر او قرار گرفت۔ پس آنچہ معاملات کہ تعلق بہ کمپنی داشت، از قبیل مکاتیب رسانی وغیرہ، بہ مسٹر برسٹو باقی ماند؛ وگفتگوئے فیما بین گورنر و وزیر، وتحصیل زر، وتقسیم آں بہ کمپنوہا بآں دو کس محوّل گردید۔ چوں حیدر بیگ خاں نیز میل خاطر بآنطرف نداشتہ، مسٹر برسٹو رواج[1] افتاد؛ ومسٹر برسٹو تاب اہانت ہائے حیدر بیگ خاں نیاوردہ رو بکلکتہ آورد۔ دراں ہر دو کس استقلال یافتند۔

ودر ہماں نزدیکی قضیہ چیت سنگھ با گورنر ہسٹن روداده؛ و بداں سبب در ملک وزیر فتنہ وفساد بسیار رشد۔ ہزاراں کس از دست زمینداراں مقتول گردید۔ درانوقت حیدر بیگ خاں

---

[1] کذا۔ ہوئے: "Bristow's influence was gone"

با فوج شائستہ چند کروہے [بہ] بنارس رسیدہ بود۔ امّا از جہت جبن جبلّی بخدمت گورنر رسیدن نتوانست ؛ و چوں دلالاں سخناں نرم وشیریں بچیت سنگھ درمیان آوردہ، باو توسل حبست[۱]۔ و ایں در نظر او حزم و دنیا داری بود، یعنی غلبہ ہرطرف ظاہر شود و بآنطرف پیوندد۔ و امّا وزیر چند منزل از حیدربیگ خاں عقب تر بود کہ خبر مذکور شنید۔ دراں وقت سالار جنگِ احمق و دیگر رفقائے خانہ برانداز وزیر (و) مادرش باہر دو خواجہ سرا مشورہ معاودت بملک و پر داختن باحوال آں می دادند ؛ و می گفتند کہ مسٹر مڈلٹن و تمام انگریزاں برطرف شدند، چہ ضرور است کہ خود را در بلا اندازیم۔ امّا وزیر (در) بسخنان آں ابلہاں نکردہ، بدل قوی خود را بہ گورنر رسانید؛ و بعد انفراغ آں قضیہ، رخصت شدہ، راجع بہ لکھنؤ گردید۔ دریں سفر بسبب اینکہ گورنر از حرکت وزیر خوشنود گشتہ بود، حیدربیگ خاں کار بسیار از وبر آورد۔ ازانجملہ [برطرفی]، جمیع سرداران انگریز کہ در پلٹن ہائے وزیر حکم رانی می کردند، معہ پلٹن ہائے شاں، و برطرفی ہرکس از انگریزاں کہ بسبب سفارش گورنر یا دیگرے در لکھنؤ قیام داشتند۔ دیگر رخصت عزل میجر آسبرن[۲] است از پرگنہ ارائل[۳] کہ ثومی الیہ مشغول تسخیر ملک بندیلہ و پرگنات بسیار بجنگہائے سخت از دست آنہا برآوردہ بود، دیگر تخفیف

---

[۱] اصل: حسب ؛ ہوسکے: "dismissal" ؛ مخطوطہ ندارد۔

[۲] ہوسکے: "Osborne" [۳] اصل: ارتل

از تنخواه کمپنوئے کرنیل گاور که بدگمّن رفته بود، از انجمله است.

و همدرین سال عزل کرنیل هائے از ملک سروار، و نصب عبداللّٰه بیگ ترک سوار ملازم بکار کمپنی بود؛ بعد بر طرفی به لکهنؤ آمده بتوجه مستر برسٹو سزاول فرخ آباد شده. در عرصه چند سال زر وافر بدست آورده. چون برضاے (حیدر) بیگ خان پرداخته بود، درین وقت اینکار یافت. اما بعد چند ماه از دست امیر بیگ نامی مغل، که تنخواه دار و میر معروف و باآب بود، بر سر زخمے که از آن خون گرفته برآمد، بعالم آخرت شتافت. و امیر بیگ و برادرش هم کشته گشتند.

اما مجملے از حال کرنیل اینکه حیدر بیگ خان، بسبب اینکه دخل انگریزان دران ملک نمی خواست، و اهانتے که به سروار به شریکان او رسیده بود، همواره درصدد بدنامی و عزل کرنیل می کوشید[1]؛ تا اینکه مزاج گورنر از وے منحرف یافته، او را بکثرت ظلم و ویرانی ملک سروار و تصرف مال وزیر متهم ساخت. و در حضور گورنر [و] کونسل بدنام کرده، [بمغا درت][2] او پرداخت. و آن سخنان بے فروغ از یکے بدیگرے رسیده، حالا تمام انگریزان بدون اینکه کسے از سرّ کار آگاه باشد در ملازمت و بد کرداری وے سخن می گویند. لهذا احقیر، بے آنکه حق رفاقت

---

[1] اصل: میگویند. [2] اصل کرمخورده و باقی مانده "بمغا.......ر......." در فهم می آید؛ و هلوئے: "endeavoured to get him removed"

در نظر باشد، از روئے صدق مجملے از واردات عمل بقلم می آرد، تا بر منصفان دانا دل، اصل حقیقت ظاہر گشته شاید داغ ایں بد نامی میسر[1] بر ددو.

و بباید دانست که اظهار[2] حیدر بیگ خاں سه امر است: کثرت ظلم[3]؛ و ویرانی ملک سروار؛ [و] اندوختن از خیانت. امّا حقیقت ظلم و ویرانی اینکه سروار ملکیست که قبل ازیں بصد سال بقدر کرور روپیه حاصل داشتند. و در عهد نواب مرحوم شاید تا بست لکھ بعمل می آمد. و عاملان حیدر بیگ خاں زیاده از دو از ده لکھ وصول نکردند[4]. و کرنیل بیست و دو لکھ روپیه، بلا خرچ، بسرکار وزیر رسانیده. و باعث کمی[5] جمع ملک بایں درجه، راجهائے حرامخور آنجا بغرض ہائے نفسانی شده اند. و رعایا مدار معاش خود بر منافع مواشی گزاشته، عمل زراعت موقوف کرده. چنانچه دیہے که صد سال قبل[6] دو ہزار جمع آں بود، حالا صد روپیه جمع؛ و باوجود آں پانصد خانه رعیت که ہر یک مالک پانصد و شش صد مواشی است، دراں ده موجود است. و زمین سروار آنقدر قابل است که در[7] ہماں سال بنجر[8] می کشند، حاصل ربیع می گیرند[9]. باوجود زمین چناں و کثرت تمول رعایا، به فساد راجه ہا، و بے قوتی عمّال، (جمع) آں ملک دریں ایام به ده لکھ رسیده.

---

[1] کذا۔ ہوئے: "may be removed" ہوئے

[3] اصل: علم [4] اصل: کرد ید [5] اصل: بکی [6] اصل: فیل [7] اصل: فرش [8] اصل: بنیجر [9] اصل: می کرد ند

الغرض کرنیل ایں معنی را فہم کردہ، پس زیر قیل و قال بسیار و قضایائے بے شمار آں مفسداں را از ملک اخراج کرد؛ و رعایائے خود را، کہ ہمیشہ در کشمکش آنہا گرفتہ بودند[1] در حمایت خود گرفتہ بنائے آبادی گذاشت۔ دریں قضایا اگرچہ چند پرگنہ طرف گورکھپور[2] کم جمع شدند، امّا اکثر محالات برمی نمودند، و کم جمعاں ہم زود در افزائش بود۔ چنانچہ در سال آخر بقدر سی و پنج لکھ بعمل آمد؛ در سہ چہار سال دیگر امید بود کہ جمع آنجا تا پنجاہ لکھ برسد، کہ عزل کرنیل شد۔

القصہ راجہ ہا بعد زدن دست و پا بقدر تواں، از کوہسار و جنگل[3] رفتہ، در حمایت زمینداران سلطان پور و اعظم گڑھ بر لب گھاگھرا مسکن گرفتہ، گاہ گاہ می انگیختند۔ لہٰذا کرنیل بہ حیدر بیگ نوشت، کہ مثل من عامل، و ایں چنیں قابو، شما را دیگر میسر نخواہد آمد؛ مناسب آنکہ سعی نمایند کہ اخراجیان از آنجا[4] بدر شدہ، مستاصل شوند۔ و حیدر بیگ گوش باں سخن نکردہ؛ آنجماعت بسبب راج خود با قوت و فتنہ فرصت ماندند۔ و در قضیۂ بنارس با مرجیت سنگھ و خواجہ سرایان بیگم عبور گھاگرا، و نائبان و متوسلان[5] کرنیل را قتل و تاراج و اخراج کردہ، رعایا را از جہت اطاعت کرنیل در امر آبادی باز خواست بلیغ کردند۔ چنانچہ دو سہ ہزار

---

[1] اصل: گرفتند [2] اصل: کوبہ کسور [3] اصل: کوہسال وز جنگل۔

[4] اصل: از آنجملہ بردروں ست [5] اصل: متوسل؛ درہوئے" "agents

رعیت، و دو سه هزار کس از متوسلان کرنیل، و دریں قضایا کشته
گشته. ازاں باز آں ملک ویراں شد؛ و آں قدر لعمل آمد که،
نائبان حیدر بیگ بنابر ضعف خود و قوت مفسدان وصول کردن
نتوانستند. و حزم[1] کردن[2]، انگریزاں بحرفت حیدر بیگ خاں از
جهت آں شد نیهاست که در اخراج مفسداں و متوسلانِ آنها که
واجب الدفع بود[اند] و هستند، و قحط[3] سالی وسط العمل، و
کم جمعی ملک، با کرنیل صفت وضوح پذیرفته بود، که در هیچ
یک تقصیر کرنیل را دخل نبوده.

امّا در اندوختن از کرنیل هیچ شکّے نیست، لکن نه از طریق
خیانت؛ بلکه آں امر بسبب قوت و کاردانیٔ اوست و رفقایش،
که ڈاکٹر بلین[4] و میجر مکڈانلڈ و کپتان فرینکلن و کپتان گارڈن و میجر
لومسن[5] وغیره بوده باشد؛ زیراکه آں (منفعت) کرنیل را
بعد ادائے جمعے گردانده که از حیدر بیگ خاں قرار یافته؛
و بسبب بجمع سنوات قبل بسیار افزوں[6] بوده.

امّا سبب گرانیٔ خاطر گورنر هستن از کرنیل ایں بود، که
کرنیل باوجود اینکه پنج شش هزار سوار و پیاده آراسته
باخود، و اتصال به بنارس داشت، بمدد او رسیدن نتوانست.
و کرنیل دریں باب هم تقصیر ندارد؛ زیراکه او بمجرد استماع

---

۱ اصل: حزم؛ ہوتے: "conclusion drawn" ۲ اصل: کردند. ۳ اصل: قحطے سال.
۴ ہوتے: "Blain" ۵ ہوتے: "Lumsden" ۶ اصل: افزود بوده.

آں قضیہ[1]، خود با دو ہزار کس از محاذات فیض آباد، عبور گھاگھرا نمود. و کپتان گارڈن و سائر سرداران فوج خود را، (دکہ) در ملک پراگندہ بودند، حکم داد کہ ہر یک از محاذات مسکن خود عبور کردہ، در سلطانپور بوے ملحق گردند. و ہر یک ازاں سرداراں کہ عبور کردند، از دست اخراجیان مذکور (دکہ) کنار دریا مستعد بودند، تاراج وکشتہ شدند. چنانچہ کپتان گارڈن با پانصد شش صد سوار و پیادہ بسبب سرعت سیری[2] توپخانہ عبور کردہ بود، تمام [روز] با مفسداں جنگیدہ، خود بنواح ٹانڈہ، کہ غلام باقر علی خاں از جانب نواب بیگم عامل آنجا بود، رسانید.

و قصدش آں کہ شب در آنجا آرام گرفتہ، روز دیگر ہمچناں جنگ کناں قطع طریق نماید. امّا عامل ٹانڈہ مردم خود را مستعد دفع کپتان مسطور کردہ، و مانع دخول گشت؛ و کشتیہا، از نالہ کہ عمیق و مابین ٹانڈہ و کپتان موصوف، بطرف خود کشید. لہٰذا آں ہر دم بے حواس شدہ، یراق ہارا انداختند، و دراں نالہ در آمدہ، زیادہ از نصف قتیل (و) غریق گشتند. و کرنیل، باوجود استماع ایں چیزہا، با ہماں قدر مردم کہ ہمراہ داشت، از فیض آباد ارادۂ بنارس کرد. دراں وقت، سواران ہمراہی او، کہ از پیادہ اکثر بودند، باغوائے خواجہ سرایان بیگم، قبول رفاقت نکردند. کرنیل، بخانۂ سرداران آنجماعت، کہ بعضے قابل بارو

---

[1] اصل: قضیہ سے کذا، ہوئے: "without"

سلام او ہم نبو دند، رفتہ، ہر چند تحریص کرد، سود مند نیفتاد.
پس ازاں جانب مایوس شدہ، بعزم محافظت چھاؤنی، کہ درانجا
خزینہ و اسبابش، وجمعیت عظیم از ہماں اخراجیان در نواح
بارادہ تاراج جمع آمدہ بود، عطف عنان بایں طرف داد. بباید
دانست کہ دریں وقت کرنیل حقیر را با دو عدد سوار و پیادہ بمحافظت
چھاؤنی گزاشتہ بود.

بعد عبور کرنیل از سہ جانب چھاؤنی قریب پنجاہ ہزار راجپوت فراہم
گشتہ، قصد ما داشتند. اما چوں ہر چہار طرف چھاؤنی نالہ ہائے
عمیق و بر سیر[1] انہا خبرداریٔ تمام بود، آنجماعت را در ہم رسانیدن
اسباب عبور توقف شد؛ و نوزدہ روز و شب ما را در عجیب
انقلاب و ترصد ہلاک گزشت، تا اینکہ بواسطہ رسیدن کرنیل
زندگیٔ نو یافتیم. الغرض، بآنکہ از ہر جانب رفیقان و افواج کرنیل
بہ چھاؤنی رسیدہ، قریب پنج ہزار آدم جمع شدہ، امّا راجپوتاں
ہم چناں برارادۂ خود تصمیم داشتند. دریں اثنا دو پلیٹن[2] از کانپور
بمدد کرنیل رسید؛ و کرنیل جمعیت سابق و لاحق را سہ حصّہ
کردہ، دریک روز بجنگ آنہا کہ سہ فرقہ بودند مامور گردانید.
اتفاقاً آنہا آنروز در سول[3] عبور و نیمہ ایں طرف آنہا بودند،
کہ فوجہا رسیدہ بہ سزائے[4] آنہا پرداختند. و جمعیتے از آنہا

---

۱ کذا. ہوئے: "Bridges" ۲ حاشیہ ہوئے: "کذا در مخطوطہ، امّا 'کنپو'
مرجّح است بمعنی سلطان پور مسطور" ۳ کذا. ہوئے: "They were crossing"
۴ اصل: سسرشہ ہوئے: "نیمے"

غریق و قتیل گشته، بقیه متفرق گشتند۔ و کرنیل راہ[1] یافتہ با جمیع اسباب بہ لکھنؤ آمد و [در] لکھنؤ ہر دو پلٹن او بر طرف و متفرق گشتہ۔ کرنیل بعد چند ماہ، بقصد انتقام حیدر بیگ خاں بکلکتہ رفت؛ و بعد سوال و جواب از کونسل نا امید شدہ، در ہمیں دو سہ روز غصہ[2] گیر، و روانۂ عالم اخیر گشت۔

دیگر از وقایع ایں سال اینکہ حیدر بیگ راجہ صورت سنگھ را بجہت تدارک اختلالاتے کہ از کشتہ شدن بیوقت عبداللہ بیگ رو دادہ بود، بہ ملک سروار فرستاد۔ و مومی الیہ از عہدہ کار آنجا بخوبی می توانست برآمد؛ امّا چوں زیادہ از چہاردہ پانزدہ ماہ نماندہ، از آنجا بہ بریلی مامور گشت، عملداری او فائدہ ندادہ۔

و ہمدریں سال بسبب کوتہ اندیشی، کہ سابق در قضیہ بنارس و کرنیل ہانے گزشت، حکم ضبطیٔ جاگیرات سالار جنگ و نواب بیگم از کونسل بہ مسٹر مڈلٹن [و مسٹر جانسن] رسیدہ۔ جاگیر نواب بیگم بہ مرزا شفیع خاں نامی مغل ایرانی (حوالہ) شد؛ و جاگیر سالار جنگ، بنا بر اینکہ از بیست و ہفت سال از عمل الماس علیخاں بود، بوے بقرار ماند، بشرطیکہ بہ سالار جنگ چیزے ندہد و جمع آنرا مع توفیر بہ سرکار رساند۔ و حیدر بیگ دریں وقت قابو یافتہ، وزیر [را] اشارہ کرد کہ زر

---

[1] اصل: "راح" [2] ہوئے: "hanged himself"

قسط کمپنی را بر نواب بیگم حواله نماید. و بیگم قبول نکرده، باعث
لشکرکشی وزیر بفیض آباد گردید. مسٹر مڈلٹن و مسٹر جانسن دریں سفر
همراه وزیر بودند. خواجه سرایان (احمق) بجمعیت سه چهار هزار که
داشتند قصد حصار می شدن نمودند؛ اما بعد نصب توپها و
مشاهدهٔ علامات[۱] جنگ[۲]، نواب بیگم هر دو خواجه سرا را پیش وزیر
فرستاده، خود بدولت خانهٔ نواب عالیه پناه برد. آں بیچاره
به ضرورت در حمایت عروس آمده، بدیں سبب جاگیر او نیز ضبط
شد. و وزیر که از عهد طفلی از بندگیٔ هر دو خواجه سرا دل برداشت،
دراں وقت جولانِ آهنی در پائے آنها انداخته، از مراتب
ضرب (و ستم) و اهانت دقیقه فرو نگذاشت. و بقدر پنجاه
لکھ روپیه نقد و همیں قدر اجناس نقره و طلا و پارچه از کندوکوب
خانه با در بدستش افتاده، عنان مراجعت بلکھنؤ تافت. و
حیدر بیگ خاں که حیاتش[۳] بخشیدهٔ بیگم [و] بهار علی خاں بود،
مطلقاً در تربیه آنها سخن نگفت؛ بلکه چنانچه معلوم شد، باعث
مزید [بدنصیبی[۴] آنها] گشت.

---

۱ کذا. در ہوئے: "appliances of war" ۲ اصل: سباک. ۳ اصل: "طین" در ہوئے: "life" ۴ مخطوطه بعد مزید این قدر عبارت ندارد و در ہوئے: "(the cause of aggravation of) their misfortune"

وقایع سنہ ۱۱۹۶ھ

۱۷۸۱-۱۷۸۲ء

دریں سال قضایائے حقیر با حیدر بیگ خاں رو دادہ۔ مجملے ازاں اینکہ حیدر بیگ خاں کہ از ہنگام ورود دوم بارہ مسٹر برسٹو جری گشتہ بود، بعد ملاقات گورنر و دیدن الطاف و استقلال یافتہ جری تر گشت۔ و در لباس فرماں برداری بغی و تمرد ظاہر کردن گرفت۔ چنانچہ کارہائے روبکاری لکار کمپنی را بہر حیلہ کہ می توانست، دفع می داد؛ و اگر دفع ممکن نبود، بوقت دیگر می افتاد۔ و اگر آنہم بیّسر نمی شد، مدتہا آرے و بلے [دا] و معذرت ہا از زبان وزیر می گزرانیدہ۔ دیگر ماندہ بعد ازیں فریب ہا [از] دہ یکے و از بسیار اندکے روا میساخت۔ مسٹر جانسن و مسٹر مڈلٹن کہ بر آوردہ کار از دست او (مامور) بودند، خونیں دل و ہمیشہ مشغول کشمکش او بودند۔ و الماس علی خاں دریں وقت قابو یافتہ، چند سال پیہم او را بیم و امید نمودہ، بہ جمع کمی

لہ اصل: یکی ماند بعد از مرسدہ یکی و از بسیار اندی..... واز ہوئے تصدیق متن میشود۔

می گرفت۔ وسائر عمال بطرف الماس کمی جمع و افزائش خرچ اختیار کردند۔ وحیدر بیگ، بسبب مشغلۂ گماشتگان [انگریزی] به خیانتے که میان او وعمال بود، ترسید، بجز استرضائے آنہا کارے نتوانست کرد۔ و به ہمیں در چند سال ثلث [جمع] که یک کرور باشد، بنوعیکه تفصیل آں بعد ازیں آید، ازمیانه رفت۔ وعمال خودسر شده، ہر سلوکے که خواستند با او ورعایا می کردند۔ واقویائے رعایا۔ بجاں آمده، شروع به تمرد نمودند۔ بنا بریں بے انتظامی و توقیف کارہائے کمپنی رائے ہر دو صاحب بداں قرار یافت که در برآمد کمپنی دست نگر او نباید بود؛ وکسے را پیش آورده (بعضے) کارہا بوساطت او حاصل باید نمود، تا او کم استقلال وتابع گردد۔ چنانچه اسمٰعیل [بیگ] شوره و شیخ شفیع الله ومرزا شفیع خاں ومراد الله خاں و دو سه کس بہمیں غرض بنوبت پیش آمدند۔ وحیدر بیگ خاں بعضے را باطناً بخود رفیق کرد، بر بعضے اثبات خیانت کرده در کار انداخت۔ وجبری تر شده در صدد مسٹر مڈلٹن و جانسن بر آمد۔ چنانچه دریں وقت بغرض بے انتظامی جاگیرات که در عہده مسٹر مڈلٹن دبود) حیله ہا بر انگیخت۔ از انجمله بلبھدر سنگھ که زمین دار جاگیر و از مدتے به پانصد روپیه در ماہه بیگم قناعت

۱؎ اصل: عاں۔ ۲؎ ہونے "دو کس دیگر"۔ ۳؎ اصل: "دره" ہونے:

" allowance from "

نمودہ، آنروئے[1] جمن ساکن بود، ایما واشارہ بامکروٌ[2] فساد کرد۔ و آں فتنہ قریب دو سال طول کشیدہ۔ باوجود اینکہ تا دو سہ پلٹن انگریزی و شش ہفت ہزار فوج وزیر بدانکار مامور شدہ، اخراج او بوقوع دنہ) انجامید؛ زیرا کہ مرزا شفیع خاں گماشتۂ مسٹر مثلٹن، درباطن بحیدر بیگ ساختہ بود۔ وافواج ہندوستانی بسبب اشراف بہ مرضی حیدر بیگ، وافواج انگریزی بسبب اشتمال ہندوستانی کارے از بیش نمی برد۔ و مقارن آں الماس علی خاں، باشارہ او، پنج لکھ جمع جاگیر سالار جنگ ظاہر کردہ، دراثنائے جواب وسوال معاملہ استعفیٰ داد۔ وخیالٌ او ایں بود کہ ایام تحصیل سہ چہار ماہ ماندہ، و زمینداران جاگیر از بیست و ہفت سال معروف می ہستند؛ البتہ بنابر حصول رضائے من رجوع در معاملہ نخواہند کرد؛ و کار آں جاگیر ہم مثل جاگیر بیگم ابتر، و عجز مسٹر مثلٹن بر خودش و ہمہ خلایق ظاہر خواہد گردید؛ و از آغاز سال آئندہ فصلی بہ ضرورت ہر دو جاگیر با زمین تفویض خواہند کرد۔ امّا مسٹر جانسن کمر بانتظام آنہا و پیش رفت سخن خود جزم بستہ، از احقر دراں کار استمداد فرمودہ۔ وحقیر بسبب خوف مخاصمت حیدر بیگ عذر آوردہ۔ و مسٹر جانسن اصرار بلیغ کردہ باستظہار وعدۂ حمایت و اعانت

---

[1] ہوئے: "On the other side" [2] اصل: بکرفساد۔

[2] اصل: خیل۔

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

مشغول آنکار نمود - و حیدر بیگ و الماس در آغاز کار به غرور قوت، [و] ملاحظهٔ ابتر یهائے جاگیرات و پرگنات آنها، در تمام صوبه گمان انتظام از دست حقیر نبرده، حائے بر نداشتند - اما [اشراف] ها بسیار شکسته شده، همانقدر [که] تمردمی ورزیدند در صدد فرمان آمدند؛ زیرا که (بسهولت سرانجام) من کار صوبه را نصب العین آں دو کس و سائر عمال ایشاں شد؛ چه جمع ایں جاگیرات اگرچه زیاده از بیست لکھ [نبود]، پرگنات آں در تمام صوبه متفرق بودند - و تا ایشاں من اطلاع و محرمیت اکثر پرگنات بهم رسانیده، و از کار خود فراغ کرده، منتظر فرمان ایستاده؛ بنا بریں رسم کثرت بغی حیدر بیگ و (خواستن) کمی هر سالهٔ الماس و سائر عمال برطرف گشته، شروع باضافه دادن نمودند. چنانچه صدق ایں دعوی از ملاحظه کاغذ سنوات قبل و بعد از ایں سال که در دفتر وزیر موجود است، بوضوح میتوان پیوست - و جمیع کارهائے آنخانه رو بانتظام آورده، روز بروز ایں معنی در ترقی بود؛ که دریں عرصه بخواهش روزگار بازی دیگر، که بعد ازیں تفصیل کرده خواهد شد، بر روئے کار آمده،

---

۱ دراصل بیاض؛ دو در ہوئے: "Many respectable persons"

۲ اصل: بیان ۳ اصل بجر ہیست - و ہوئے "Knowledge" ۴ اصل: سنوات -

۵ اصل: می تواند - ۶ ہوئے: "مسٹر جانسن" ۷ کذا؛ و در ہوئے: "made light of me"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

جہاں بکام مفسداں گشت۔

امّا خدمتے (کہ) دراں ایام از دست حقیر برائے سرکار وزیر بعمل آمدہ، سہ است: یکے گرد آوریٔ دو لکھ روپیہ توفیر از جاگیر سالار جنگ، کہ الماس جمع آں پنج لکھ ظاہر کردہ؛ حقیر ہفت لکھ بسرکار رسانید۔ شرح آں اینکہ زمینداران جاگیر، چنانچہ (گمان) الماس بود، در ابتدا گریختند۔ و پس ازانکہ قولنامہ (متضمن) باینکہ بعد ازیں حوالہ الماس نخواہند شد، بہ مہر مسٹر مڈلٹن بآنہا رسید، رجوع کردہ اظہار ظلم و ستم الماس نمودند۔ قرار معاملہ بدیں یافت، کہ قدرے کمی گرفتہ تحصیل خام الماس را بسرکار رسانند۔ چنانچہ باوجود دادن سی ہزار روپیہ کمی، ہفت لکھ ازاں جاگیر بوصول آمد۔ چوں الماس درسائر محالات متعلقہ خود ہمیشہ اظہار کمی می کرد، و جمع ایں جاگیر ہم کم نوشتہ دادہ بود، و ظاہر شدن دو لکھ روپیہ توفیر موجب اظہار دزدی و باعث زبان بندی او از خواستن کمی ہر سالہ می شد، و ہمیں قیاس بر تمام نائبان حیدر بیگ نیز جاری می کردند؛ دریں وقت الماس و حیدر بیگ دست و پائے بسیار زدند کہ حقیر را فریب دہند، امّا مفید نیفتاد۔ و ازانجملہ حیدر بیگ خاں دو لکھ روپیہ توفیر را اذن تصرف بحقیر داد، بشرطیکہ بمسٹر جانسن ظاہر نکنم و در باطن (معاونت) حیدر بیگ خاں نمایم۔ امّا حقیر بمقتضائے حق مسٹر جانسن قبول سخن (وے) ننمودم، و پردہ

آں ہر دو کس کہ دراں چند سال استمرار یافتہ، علانیہ دریدم۔

و خدمت دوم شکست و استیصال بلبھدر سنگھ است کہ وزیر لکھ روپیہ مشروط تسکین فساد او، بہ کسے کہ سرانجام آنکار نماید، قبول کردہ بود۔ و عظمت راجہ مسطور حاجت بہ بیان ندارد، زیرا کہ ہم چشم وزیر و از عہدِ صفدر جنگ الی الآن غنیم صوبہ بود۔ و آنخدمت در سہ عمل صورت گرفت۔ اول آنکہ طبع ہمقوماں را از وے رم دادم، و تفرقہ در سلک جمعیت او انداختم۔

زیرا کہ مرزا شفیع خاں پانصد روپیہ در ماہہ او باشارہ حیدر بیگ موقوف کردہ، باعثِ حرکت او شدہ بود؛ و برادران و ہم قوماں حق بجانب او دیدہ، پہلو تہی کردن نمی توانستند۔ لہذا حقیر در حضور برادران او وکیلش را طلبیدہ، تا دو ہزار روپیہ در ماہہ جائداد آں دیہات [کہ از آں پانصد روپیہ در ماہہ در سالہائے گزشتہ برائے خود وصول کردہ] برائے او مقرر کردم۔ امّا او بسبب داعیہ ہائے عظیمہ قبول نکردہ، بر برادرانش معلوم شد کہ بجہت زیادہ طلبی اقربا را بکشتن می دہد۔

"On which he: ہوئے" "ہوئے" "rival"
had previously recieved 500 rupees a month for his support"

وعمل دوم اینکہ در اطراف آں ملک جنگل و بمیان آں لبعد
ہر چند کروہ موضعے حصین بود۔ و عامل سابق ہمیں[1] کہ (برون)
آوردہ، از مقامے بدر می کرد، بدون تخریب آں مقام از
عقب او می شتافت؛ وہم چنیں از (آنجا) بجائے دیگر و
بعد از ہمہ باز بہ مکان اوّل دورہ می ساخت۔ و ایں امر بجہت
بلبھدر سنگھ سودمند بود؛ زیرا کہ اگر بہ یکجا متحصن می شد، تحصیل
طرفیکہ از انجا دور بود، دسترس او نمی شد۔ لہٰذا حقیر سیصد
چہار صد بیلدار نوکر کرد؛ واز [ہر] جا [کہ] بدر کردم،
جنگل و قلعہ آنجا خراب کردم، تا جائے تحصّن او باقی نماند۔
وعمل سیوم جنگیست کہ باوے کردم۔ وبیان آن اینکہ در
وقتے کہ میان من و بلبھدر سنگھ غبار نزاع شدت ارتفاع داشت
خبر برخاست مسٹر مٹلٹن و تعین[2] مسٹر برسٹو بمن رسید۔
مسٹر جانسن چنانچہ نماید، سابق ازیں بکلکتہ رفتہ بود۔ حقیر را
پاس وفا و (غصّہ) مفارقت آں دوکس و از خار صحبت حیدر
بیگ بدیں داشت کہ استعفائے کار کردم۔ و ہر چند مسٹر مٹلٹن
نوشت کہ مسٹر برسٹو ہمچوں من صیانت در [کار] تو خواہد کرد،
تسلّی نشدہ؛ حسابیات خود را از آں سرکار (ممنوع) نمودم۔
و حیدر بیگ اگرچہ انتقام از من منظور داشت، امّا بنا بر عاقبت
بینی و خوشنودی[3] [بر] استعفائے من، بلا اختساب اگزارم

---

[1] ہوئیے: "برلے"؛ ہمیں...میکرد، "went against Balbhadr in force"

[2] ہوئیے: ایں لفظ "تعین" ندارد [3] خشنودی (اصل)

کرده. و بعد ازیں[1] حقیر از مقابل بلبھدر سنگھ برخاسته بموضعے
که سه طرف آں آب و (حصانت) داشت، نقل کردم. و
بلبھدر سنگھ، که خبر ضعف من از سابق داشت، ازیں حرکت[2]
بسیار جری شده، بخیمه گاه من ڈیره ساخت. و بلوائے گوازان
اطراف لشکر حقیر بنوعے فرو گرفت، که هرکس سر برآورد،
بعالم دیگر شتافت. حقیر لعزت ایں معنی و پاس نام آوری
قصد جنگ با او جزم نمودم. و در روزے که بکنار گنگ[3] برائے غسل رفته
بود، با ششصد[4] هفت صد کس همراهیان که (عزل) من ندانستند، شبخون[5]
بردم. امّا به سبب اعوجاج راه، دیر کشیده، مقارن[6] تلافی شب
بآخر رسید. و بلبھدر سنگھ که خبردار و مستعد ایستاده بود، بملاحظه
قلت[7] جمعیت حقیر، عازم جنگ گردید. و آں پیکار[8] تا دوپهر امتداد
یافته، فریقین چند دفعه یکدیگر را دوانیدند. و بعد زوال علامات
فتح بجانب ما نمودار شده، قریب ششصد هفتصد راجپوت نامی
آں ضلع و برادران قریب او در (میدان) کشته شدند. و
بلبھدر سنگھ، با بقیة السیف بکناره دریائے گنگ[3] گریخته

---

[1] ہوئے: "(Pleased) with my retirement, and gave me: acquittance receipt without going into accounts. After

[2] ہوئے: this blew over..." [2] "concourse of unbelievers"; و ممکن که لفظ کافراں باشد

[3] ہوئے: "river" [4] ہوئے: "ششصد کس" و او "هفت صد" ندارد. [5] بردم (اصل) [6] ہوئے:

"مقارن تلافی" ندارد. [7] اصل: "قلب"؛ ہوئے: "paucity" یعنی کمی دارد. [8] "بیکار دوپهر" (اصل)

آغاز عبور کرد. دراں وقت مردم حقیر رسیده شروع ثبلک تفنگ نمودند. و از جمله پنج کشتی، دو کشتی معه اهل آں، که بقدر پانصد نفر بودند، غریق و کشته گشته، بلبهدر سنگھ نیم جانے بحال تباه بدر برد. در دیهات جاگیر موضعے نماند که چند کس از نامیان آنجا در جنگ کشته نشد. بعد ایں فتح حقیر را خاطر جمع شده، و تا تعین عامل قریب لکھ روپیه بوصول در آورده، ازیں سپاه و سه‌بندی[1] خلاصی یافت. پس به لکھنؤ آمده، چوں مسٹر مٹلٹن رفته بود، به ملاقات مسٹر برسٹو شتافت.

و بیان اتمام کار بلبهدر سنگھ اینکه در فصل ربیع همان سال باز بایں طرف آمد. هم قوانش بنا بر رعب قصه سابق سر از رفاقت[2] بازنداد. او با سیصد نفر سوار و پیاده، به لونگاهداشت اراده دست برد کرد. و اسماعیل خاں [که نائب] حقیر، و میجر لومسڈین[3]، و دیگر سرداران دو پلٹن انگریزی که از عهد من درانجا بودند، بمحاصرهٔ جنگلی پرداخته؛ موضع تحصین نمانده بود، بوے رسیدند و بندیله‌ها[4] در وتد[5]، زخمی دستگیرش نمودند. روز دیگر بهماں زخمها بعالم عدم رواں گشت.

[1] ہوئے: "revenue police" [2] اصل: سرار رفاقت بازراه.

[3] ہوئے: "Lumsden"؛ و در اصل "کمردین" [4] "بندیله ... نمودند" کذا؛ "وتد" در اصل "رقعه" "نوشته"؛ و در ہوئے: "and passing through the stockades where his servants were" [5] کذا. وکذا در ہوئے.

امّا خدمت سیوم ایں حقیر تنبیہہ دادن حیدر بیگ خاں والماس [علی] و سائر عمال، و راست ایستادہ کردن ایشاں از کار وزیر کہ بیان آں گزشت[1]۔

و در ہمیں سال، حیدر بیگ تیر چند خزانچی را عزل و حبس کردہ، کار خزانہ بہ بجے راج، کہ فتنہ در بنارس انگیختہ و از ترس باز خواست انگریزاں خود را بہ لکھنؤ انداختہ بود، مفوض ساخت۔ و بخشی گری را، بہ سر رشتہ دار دفتر تیر چند، بھولا ناتھ، باز گزاشت۔ ایں بھولا ناتھ در حرام خوری[2] نظیر خود ندارد، و تمام سپاہ پراگندہ و خراب کردۂ او ہستند؛ زیرا کہ بہ سرداراں ساختہ، خیانت و دزدی بسیار می کند۔ و ہر کس کہ نائب شدہ، باو رشوتے دادہ؛ الی الآن بہماں شغل بسر می برد۔

---

[1] اصل: گزاشت۔ [2] اصل: خواری

وقایع سنہ ۱۱۹۷ھ
۱۷۸۲-۸۳ء

و بدیں سال عزل مسٹر جالنسن و مڈلٹن، و استعفیٰ کردن حقیر از علاقۂ جاگیرات، بوقوع انجامید۔ تفصیل ایں اجمال آنکہ چوں [ہمہ] تدبیرات حیدر بیگ، چنانچہ در قضایائے سابق مذکور شد، بسنگ[۱] آمدند؛ کارہائے جاگیر برہم نشد و حقیر را فریب نتوانست داد، بلکہ موجب بلند نامی و تقویت حقیر گشتہ، ساز و سامان امارت بہم رسید؛ و عملہ کار داں [و] مجرب از سپاہ و اہل قلم بسیار فراہم آمدہ، حل عقدہائے امور کلاں (آساں) گردید۔ لہذا از عزل خود ترسیدہ بخیال ایں افتاد کہ مسٹر جالنسن را کہ معاملہ رہن و در کارہا جزی بود، بہ تہمتے منسوب کردہ بیجا ساز[۲]د۔

اتفاقاً در ہماں ایام میجر پامر[۳]، بجہت درخواست دوازدہ لکھ روپیہ سوائے اقساط، بحکم گورنر ہستین، وارد لکھنؤ شدہ۔

---

[۱] ہوئے: "Failed" [۲] کذا: ہوئے: "Removal"

[۳] ہوئے: "Palmer"

وحید ربیگ [¹بذریعہ تفضل حسین خاں] با میجر ساختہ، بطمع کارِ صاحبیٔ لکھنؤ، اورا بقصد ہائے خود متفق گردانید۔ پس در سر انجام آں را بعادت خود دفع الوقت کردن گرفت۔ چوں دریں وقت مسٹر جانسن و مسٹر مٹلٹن از گورنر ہسٹین، کہ با وجود سرانجام کارۂ ایشاں، برائے آں قلیل میجر با مررا درمیان آوردہ بود، دل شکستہ و خاموش بودند؛ مدتے آں را صورت نگرفت، و ایمعنی موجب بازخواست گورنر از حیدر بیگ گشت۔ او جواب داد کہ ایں تاخیر بحکم (مسٹر) جانسن واقع شدہ؛ و خطے مجعول بمہراو متضمن ہماں دعویٰ بہ کونسل فرستاد۔ و مسٹر جانسن (را) بہ پرسش ایں قضیہ بہ کلکتہ طلب گشتہ۔ چوں دراں ایام گورنر بیمار و ضعیف الحکم شدہ بود، شرکائے کونسل آں امر سہل را بغرض نصب مسٹر برسٹو طول دادہ۔ و پس ازانکہ مسٹر مٹلٹن رنجیدہ، استعفیٰ داد، مسٹر برسٹو را سیوم بارہ بہ لکھنؤ فرستادند اما حقیر در وقت روانہ شدن مسٹر جانسن در لکھنؤ بود۔

مقارن آں خبر طغیان بلبھدر سنگھ رسیدہ، مسٹر مٹلٹن امر برآمدن من کرد۔ چوں مسٹر جانسن بوقت وداع حقیقت کار مخفی داشتہ بود، بوعدہ سرعت مراجعت مرا دلجمعی دادہ بود۔ از لکھنؤ برآمدہ، دراں بلاہا گرفتار شدم، و، چنانچہ مرقوم گشت، بخیر گزشتہ سرفراز بہ لکھنؤ معاودت کردم۔ الغرض

¹ "Through Tafazzul Husen Khan": بذریعہ = ہوئے کے

اگرچہ حیدر بیگ بحیلۂ مذکور از جانب مسٹر جانسن آسودہ خاطر شد؛ امّا غرض او، کہ تقرر یا مر بود، صورت نہ بستہ، بہ فریب مسٹر برسٹو مشغول گشت۔ و مسٹر برسٹو کہ از خیانت و مکر وے بخوبی مطلع بود، اگرچہ مستعد او گردید؛ امّا اسماعیل بیگ شورہ، بجہت تقدیم اغراض خود، قوت و عزم او را آں قدر معطل کرد کہ وقت قابوئے حیدر بیگ در رسید۔ و تفصیل[1] آں اینکہ چوں اسماعیل بیگ شورہ بدست آوردن علاقۂ حقیر و منزلت من، کہ مقابلۂ حیدر بیگ بودہ باشد، در خاطر داشت، ذہن نشین[2] مسٹر برسٹو کرد کہ بجہت اطمینان حیدر بیگ حقیر را چندے در کار دخل ندہد، و بہ دلجمعی حیدر بیگ کوشیدہ، بآہستگی تدبیر[3] دفع او نماید۔ و حال آں کہ دراں وقت مسٹر برسٹو بقوت کو نسلہائے مستظہر؛ کارہائے بانام از من صادر شدہ؛ اسباب شکست حیدر بیگ بسیار حاضر بود؛ ہرچہ می خواست از پیش می رفت۔ و در تاخیر احتمالات پس افتادن کار و قابو یافتن گورنر جنرل بود؛ چنانچہ ہمیں شدہ۔ زیرا کہ در وقت تقسیم علاقۂ حقیر، زیادہ از نصف بہ دو سہ کس از متوسلان حیدر بیگ محول شدہ، [و] نصفے بہ اسماعیل بیگ خاں و تقی بیگ خاں، کہ نائبان من بودند، بحال ماندہ۔ بہ اسماعیل بیگ خاں ازاں چیزے نہ رسید۔ در سال آئندہ گورنر جنرل قوت یافتہ،

---

[1] اصل: " ملس " ہوئے: "It happened in this way" [2] اصل: " دہن نسسن "
[3] بآہستگی و تدبیر۔ (اصل)

بحیلۂ تبدیلی تقسیم، مسٹر برسٹو را معزول کرد۔

دیگر از وقایع ایں سال پدید آمدن محکم عدالت۔ و بیان آں بدیں منوال است کہ باوجود آں کثرت و عظمت لکھنؤ رسم) حکومت قضا و عدالت درانجا نبودہ است۔ و بدیں سبب ترکِ[۱] داد و ستد شدہ۔ و ہر کہ پیشتر فتنش می شود تعدّی بر دیگرے می کند۔ و طریق تنبیہہ ظالم منحصر دریں است کہ تا شخص مظلوم خود از جاں (گزشتہ) بطلب انتقام در آید، و تا یکے از اقویائے شہر حمایت وے نماید۔ و قاضی غلام مصطفیٰ و غلام حضرت مفتی، و بسیارے از علمائے اعلام کہ ہر دم کامل تمام عیار و از دیگر دیار درانجا بسیار اند، از بیم استہزا و تمسخر اہلکاران وزیر ہموارہ گوشہ نشین ماندند؛ و معہذا آنہا اکثر چوبداراں سزاول کردہ، فتویٰ و حکم خاطر خواہ می گرفتند۔ و صدارت تمام صوبہ، کہ عزت آں قریب عزت صوبہ دار، و منصب علمائے عظیم الشان است، قبل ازیں بچند سال بہ بھوانی سنگھ راجہ، اردلی، تعلق داشت۔ و حالا بہ دیگرے از امثال او خصوص است۔ و ایں امر بسبب شرارت نفس اہلکاران وزیر است کہ حکمے غیر حکم خود دراں شہر نمی خواہند۔ و خود تا ایشاں را فرصت داد رسی نشدہ، علت بطبیعت گزاشتہ اند۔

---

[۱] بجائے "ترک داد و ستد" در ہوئے،[؟] "ترک قرضہائے رقوم"؛ "transaction of money-lending"

دادرسی[۱] یک طرف، قوت فریاد به
آه چه سازد کسے این ہمہ بیداد[۲] به

و با اینکه وزیر عدالت کسروی را کار ے میفرماید اینست که بهمراه دادخواه چوبدارے تعین می کند، [که] آن شخص که ظالم مظلوم نما است بعمل آرد. امّا حمایت ظالمان رواج تمام دارد۔ چنانچه وزیر دراں باب آں قدر صاب[۳] است، که آتش باز سرکار او[۴] دراں محلهٔ سبزه، که حقیر دراں جا خانه دارد، اطفال نه[۵] ده سالهٔ مردم را دزدیده، بتعلیم ساحراں واثق[۶] العلم می کشت۔ و مردم پے بایں برده، خانه او را کاویدند۔ چند طفل[۷] مرده که زبان و جگر آنها بریده و روئے شاں سوخته بود از آں خانه برآمد۔ بهماں حالت بر در وزیر هر چند ناله وزاری کردند، سود مند نیفتاد۔ و آتش باز مذکور چند روز روپوش مانده، حالا[۸]......... مفتخر و[۹] سرفراز دراں محلّه می گردد، و والدین مقتولین را بتهمت تاراج از اسپهای[۱۰] وزیر تخویف میدهد۔

دیگر، نوروز خاں (نامی) رضا بیگ مغل را که از برادران[۱۱] نواب مرحوم بود، کشت۔ چوں از رفقائے جهاؤلال بود، مادر مقتول هر چند

---

۱ ہوئے: "Justice is pushed aside, Complaint is vain
۲ اصل "برادر" 'Mid all this wrong, alas! What can we gain?"
۳ کذا۔ ہوئے: "heedless" ۴ اصل: ام ۵ اصل: و ۶ اصل: متوق ۷ اصل: مغل
۸ کر مخوررده؛ وہوئے ہم ندارد ۹ اصل: از اسپائے۔ ۱۰ اصل: برادر زماں

داد خواہی کرد، بجائے نہ رسید۔ تا اینکہ دو طفل پانزدہ سالہ همشیر زادہ مقتول، قاتل را بر در خانہ وزیر کشتہ، بدر رفتند۔ و ہر چند وزیر تفحص کرد، بدست نیامدند۔ و نظیر ایں حکایات بسیار است، تا کجا نوشتہ باشد[۱]۔ و دیگر ظلمے است کہ دریں دو سفرہائے مستمر[۲] وزیر بر رعایا می شود۔ زیرا کہ اہل لشکر بجہت تحصیل کاہ و بھوس و چوب ہمہ، و ظروف گلی و امثال ایں اشیاء[۳] اذن عام دارند۔ و رعایائے آں ملک بہ سبب آں ظلام ایں قدر را ظلم نمی دانند۔ اما آنجماعت بہ بہانہ اخذ اشیائے مذکورہ و غلہ و نقد آں قدر[۴] چیزیکہ دو سہ ماہ سفر گزران شود و دو سہ ماہ ذخیرہ لکھنؤ بدست افتد، بمرور از راغ و خانۂ رعایا در یا بند[۵]۔ و علاوہ آں، خانہ ہائے آں غربا کہ بہ سبب قرب لشکر خالی می باشند، شب ہنگام بجہت آتش بازی می سوزند۔ و اصراف خرچ چوب و ہمہ[۶] اشیائے مذکورہ دراں لشکر بحد یست کہ بجہت طبخ نیم شیر آرد ستون خانہ رعیتے کندہ، چھپر را سرنگوں میکنند۔ و گاہیکہ ٹکیت رائے یا عاملے تظلم ایں اعمال بہ جھاؤ لعل می آورد[۷]، او جواب داد کہ اگر ضبط ایں کارہا منظور باشد، سفرہائے وزیر کہ موجب تعین طبع اوست، نمانند؛ زیرا کہ در

---

[۱] اصل: اند۔ [۲] اصل: سرف مستمرد [۳] کذا۔ و ہوئے: "accus- -tomed to oppression" [۴] اصل: "آنقدر سرکہ ......" [۵] اصل: دیانند

[۶] اصل: "ہمہ و" [۷] اصل: اتارد [۸] اصل: میرد۔

سہ چہار ماہ، کہ در سالے، شاگرد پیشگاں می یابند، حاضر باشی خدمت وزیر بدیں[1] سبب، تظلّم کناں باستماع ایں سخن زبانے درکام خاموشی می کشیدند۔

القصّہ، مسٹر برسٹو از اطلاع ایں حالات متاثر شدہ، ملامت بسیار بحیدر بیگ[2] کرد۔ از خوف اینکہ مبادا مسٹر برسٹو خود دریں کار دخل نماید، چند ماہ مولوی مبین را کہ از مشاہیر علما [بود، بعہد مسٹر برسٹو، بمنصب عدالت مقرر نمود]۔ و بعد از عزل مسٹر برسٹو محمد نصیر[3] خاں را، کہ از بنی اعمام مختارالدولہ و دوست او بود، بعدالت معین کرد؛ و خرج عملہ[4] عدالت مقرر فرمود۔ و پس از یک دو سال عملہ از گرسنگی متفرق شدہ، محمد نصیر خاں ہم جلاوطن و سکنائے بنارس اختیار نمود۔ در ۱۲۰۷ھ، بسببے کہ نا معلوم است، دیگر بارہ ٹکیٹ رائے مفتی غلام حضرت را، کہ لیاقت دارد، نامزد آں کار کرد۔ و مفتی مسطور، الی الآن، اگرچہ بعدالت منصوب است، امّا بسبب دیر طلبی عملہ و بے رونقی کار بحکم اقویائے شہر، وجود او حکم (عدم) دارد۔

و ہمدریں سال، مسٹر کوپر کہ دوم مسٹر برسٹو بجائے مسٹر جانسن مقرر گشتہ، و از نہایت غیرت خود را از دخل کار پرگنات [باز] میداشت، تحمل آں کشمکش نیاورده روانۂ کلکتہ۔

[1] اصل علی [2] اصل: حیدر بیگ کہ از خوف .... [3] اصل: امیر۔ لکن در سطور آئندہ "نصیر" است۔ و بہوئیے ہم "نصیر" دارد۔ [4] اصل: "عملۂ زعدالت"!

وقایع سنہ ۱۱۹۸ھ

۸۴ - ۱۷۸۳ء

دریں سال خواجہ عین الدین بہ سبب افراط ویران کاری بہ ملامت مسٹر برسٹو، از بریلی معزول گشتہ، راجہ صورت سنگھ منصوب گردید۔ واز ملک سر وار بداں طرف شتافتہ، بعد یکسال وچند ماہ وفات یافت۔ و راجہ جگن[۱] ناتھ، کہ بہ سبب تعطل کار دیوانی باتفاق ونیابت او میگزرانید، اصالتہً مامور گشتہ، بنائے آبادی دراں ملک گزاشت۔ و رعایائے بے چارہ، باعتماد او، دیگر[۲] بارہ گرفتار دام بلا شدند؛ زیرا کہ حیدر بیگ خاں در (سنہ ۱۲۰۰ھ) راجہ جگنناتھ را معزول کردہ، آں ملک بعلاقہ جھاؤ لعل گزاشت۔ و نائب جھاؤ لعل بھگوان داس، پدر ایں، بالک رام شریر، کہ از اقربائے جھاؤ لعل بود، آنقدر بے اعتدالی کرد کہ خود نیز از دست عاملے کشتہ شدہ، سر[۳] در سر آں نہاد۔ و آنملک بمرزا مہدی قرار گرفتہ زیادہ از

---

[۱] اصلاً حسب دستور، "جگنناتھ" بہ ہر جا "جگرناتھ" نوشتہ۔ [۲] اصل: دے کہ
[۳] کذا۔ "سر در سراں نہاد"۔ وایں فقرہ در ہوئے نیست۔

حد ویراں گشت۔ و اثر ظلم مرزا مہدی، بر غیر مالگزاراں هم، بتقریب خانہ شماری و غلّہ فروشی، حتیّٰ بزناں (چرخہ) رااں[1] بعلّت عشور ستانی رسن رسیده، در میان مردم ضرب المثل گشت۔ امّا راجہ جگنناتھ بہ تہمت محاسبہ نظر بند گشتہ، بعد فوت حیدر بیگ بتعیّن[2] راجہ ٹکیت رائے بہ حبس شدید مبتلا گردید۔ و در ۱۲۰۷ھ بعلّت غصّہ [فوت[3]] گشتہ، از کشمکش ستمگاراں رہید۔

و ہمدریں سال عزل مسٹر برسٹو و نصب میجر پامر بوقوع پیوست۔ مجملے ازاں اینکہ، تمام عہد مسٹر برسٹو، میجر پامر در لکھنؤ ماندہ، دروغ حیدر بیگ را نزد گورنر فروغ[4] میداد۔ و لہٰذا گورنر دریں ایام قابو یافتہ، در کونسل ظاہر کرد کہ کارخانۂ وزیر روز بروز ابتر می شود، و حیدر بیگ خاں تقصیر آں بہ گماشتگان کمپنی منسوب می سازد، مناسب آنکہ چند مدت بجہت امتحان او[5] گماشتہ از انجا موقوف گشتہ، میجر پامر بنام وکالت در انجا باشد۔ بنا بریں، مسٹر برسٹو معزول گشتہ۔ اسماعیل بیگ شورہ کہ از ہنگام فوت نواب مرحوم تا ایں وقت بعلاقہ ڈاک در خدمت ہر صاحبے می ماند، ایں زماں مجال اقامت نیافتہ، بہمراہ مسٹر برسٹو عازم کلکتہ گردید۔ و محاسب

[1] آں ...... رسیده" کذا۔ ودر ہوئے: "taking a 10th of their thread from women". [2] کذا۔ ودر ہوئے: "women working spinning" [3] اصل: غصّہ گشتہ [4] ہوئے در ترجمہ "malignity". [5] اصل: فرو۔ مینویسد: "exposed".

دو سال بداں سبب پامال کردہ، علاوہ در اثنائے [آں، رقم خطیر گرفتہ کہ] او از تحصیل الہ آباد بوصول رسانید۔ و بعد چندے در ہماں طرفہا فوت گشت۔ و با آنکہ از و مال خلق ماند، بسیارے از حد طریق زرمی اندوخت، و گمان لکھہا روپیہ بود، حالا اولادش بسزائے اعمال مذکور گرفتار اند و در کمال فلاکت و پریشانی اوقات می گزرانند۔ وزر اسماعیل بیگ بہر کس امانت بود، دراں صرف ہماں کس ماند۔

دریں ایام حقیر ہم عزیمت جزم داشت کہ باتفاق مسٹر برسٹو از لکھنؤ برآید، لکن حیدر بیگ [سعی] بلیغ کردہ، قولنامہ بخط خود متضمن بہ صحیفہ و توبہ از بدسلوکیہا و پاداش، بیک نوشتہ داد۔ اگرچہ بے عہد او از ابتدا معلوم من بود، امّا بملاحظۂ افتادِ[2] کار و ناپرسئ انگریزاں تصدیق او النسب دانستہ، چند سال دفع الوقت کردم، و بے قصوری و بد عہدئ او بر ہمہ ہا ثابت نمودم۔

دیگر از وقائع ایں سال، گورنر ہستین از کلکتہ حرکت کردہ وارد لکھنؤ گردید۔ و وزیر تا بنارس استقبال کردہ، و در دیوان خانہ را کہ بہ عمارت باؤلی مشہور است فرود آوردہ، مراتب ضیافت درخور. آں مہمان

---

[1] اصل: ساہ [2] اصل: افتادوکار

عزیز بتقدیم رسانید۔ درایامیکہ گورنر در لکھنؤ تشریف داشت قحط و بلائے عظیم، کہ از صدہا سال مردم آں دیار بہ یاد نداشتند، رو داد۔ ہزاراں کس از ضعفا ہر روز ہلاک میشدند [وُ انبوہ لاشہاکہ در مضافات جمع گشتہ، در تمام شہر تعفن پیدا کرد]۔ درانوقت از چند نفر انگریز کہ دراں بلدہ مسکن داشتند، غمخواری بسیار در حق آں بیچارگاں بظہور رسید۔ چنانچہ ہر یک از اینہا قریب پانصد، و ہزار کس عجزہ راتا سپری شدن قحط از دو او غذا خبر گرفتہ، بعد ازاں مرخص گردانید۔ درانوقت حیدر بیگ ہزار روپیہ یومیہ بحکم گورنر ہستین بہ ضعفائے مسطور تقسیم می کرد۔ امّا چوں قاسم اینک ہا غلام و کمیدان پلٹن حیدر بیگ طماعان بیمروت بودند، زیادہ از نصف خود تصرف نمودند، و سر و دست و دیگر اعضا بلکہ جان بسیار کساں در وقت قسمت بنا بر بے سلیقگی آں ہر دو بر باد می رفت۔ وعلاوہ آں اکثر زنے خورد سال شیریں شمائل در انجماعت بنظر در می آمد، فی الحال بحرم سرائے حیدر بیگ رسانید ند۔ چنانچہ اکثر اطفال حیدر بیگ از بطن ہماں کنیزٰک انست۔ معلوم باد کہ ہر گاہ آقا با خلق خدا ایں قدر بے مبالاۃٰ باشد کہ در عیٰن وقت تنگ

لہ ہوئے: "and the heaps of corpses which accumulated in the suburbs caused a stench in the whole city." —

ٰلہ ہوئے: "girls" ٰلہ "heedless": و در اصل مبالات

ٰلہ اصل: حین: ٰلہ اصل: بیک۔ ہوئے: "distress"

بخیال شہوت رانی افتد، باچنیں کساں مصاحب گردد - و اگر [ملازمان] او [دست] دراز بطمع کنند، استبعادے ندارد، وحیدر بیگ بخیال تقسیم کہ دست و پا [و] سرفقرا شکستہ شود، از ابتدائے عہد خود معتاد بود؛ زیراکہ برقول ہائے منجمین[۱] اعتماد داشت، وآنجماعت گاہے اورا درتر ازو نشانیدہ ہموزن او نقرہ ومس و پارچہ می گرفتند، وگاہے تقسیم فلوس برفقرا رہنموئی می کردند؛ وخود ہم حیدر بیگ گاہے کہ خوف ازجہتے در دل داشت، بایں امر اقدام می نمود۔ و بالفعل نتیجہ آنفعل بدآنچہ یادگار حیدر بیگ در لکھنؤ ماندہ اینست کہ اکثر مزدوران وگدایان، نگہ دبہ) عطائے کاذب او طریق سوال اختیار کردہ؛ حالا صدہا کس در ہر کوچۂ آں شہر[۲] دست وگریبان مردم اشراف دارند، بجائے کہ راہ رفتن بر کساں دشوار شدہ؛ چہ اگر چیزے داد، آنقدر ہجوم می کنند[۳] [کہ] سواریش می اندازند، واقویا ضعفا را زیر سب[۴] ولکد گرفتہ، سہم آنہا بزور می ستانند۔ واگر ندادہر سخنے کہ بزبان شاں حاضر باشد در مذمت[۵] وے صرف میکنند۔ وہر کس کہ بہ لکھنؤ رفتہ، بدست و زبان آں لچہ ہا گرفتار گشتہ، میداند کہ فعلے بدتر ازیں نوع عطا نخواہد بود۔

---

۱ اصل: اینچنیں ۲ اصل: "کاساں لکہ" ۳ اصل: کنند۔
۴ "مست یک" ۵ اصل: بلدمت

وہمدریں ایام شہزادہ جواں بخت، از شاہجہاں آباد فرار کردہ بداں طرف آمد. گورنر و وزیر استقبال کردہ، طریقہ ادب مرعی داشتند. لکھ روپیہ سالیانہ ازجہت او مقرر گشت. چوں تناسب[۱] مزاجی با وزیر داشت، صورت اتحاد نیز درمیان شان بوقوع پیوست. امّا با چیزے[۲] بر سر بازیہائے طفلانہ، کہ عمدہ آنہا عقد کردن شاہزادہ بود دو زن[۳] بازاری را، فی مابین برہم خوردہ، شاہزادہ مسکن بنارس اختیار فرمود. بعد ازانکہ قضیہ اسماعیل بیگ و غلام قادر، وکنارہ گزینئ پٹیل، چندے ازاں ضلع رو داده[۴]، شاہزادہ ہمراہ لارڈ کورنوالس تا نواح لکھنؤ آمدہ؛ از آنجا، بے آنکہ داخل شہر شود عزم شاہجہاں آباد نمود. و تا رسیدن بریلی[۵] جمعیت عظیم با وے فراہم آمد؛ چنانچہ اگر رسدے[۶] میداشت، کار سلطنت از پیش می برد. امّا بہوائے آنکہ[۷] در بنارس کردہ بود، بعد ملازمت پدر قبائل خود بدست آوردہ، بہ بہانہ انتظام ملک بطرف اکبرآباد آمدہ، از انجا بلکھنؤ برگشتا فت.

---

[۱] ہوئے ایں "تناسب" را "سیاست" خواندہ، و باہم ازیں لفظ ایں قدر مراد گرفتہ در ترجمہ "Political connection" نوشتہ و ہم سیاست دراں عہد المعنی نداشت.

[۲] اصل: چندے. [۳] و ہوئے از غلط فہمی "زن بازاری را" "women of the town" ترجمہ کردہ.

[۴] اصل: روداد [۵] ہوئے "دہلی" دارد. و اینجا ہوئے مرجح نیست. [۶] ہوئے ایں لفظ را شاید "رشدے" "خواندہ" "night stuff" نوشید. [۷] اصل: اینکہ.

چوں وزیر ایں مرتبہ (شرائط) استقبال و تعظیم بجا نیاورد (باز) بہ بنارس رفتہ، ہمدراں ایام بمرض ہیضہ سفر آخرت پرداخت. و ایں واقعہ در اواخر شعبان ۱۲۰۳ھ بوقوع انجامید؛ و بسالیانۂ او، کہ بہ سبب آں حرکت، شاید جاری نشدے، بنا برکثرت (خیرخواہیٔ) لارڈ کورنوالس، بہ میان زنان و اولاد او منقسم گردید۔

دیگر از واقعات آں ایام اخراج مرزا حسن۔ (ایں) جوان مغل کہ از قدیمیان آں سرکار، شخص ضابطہ کاروال، درانوقت مختار کارخانہ ہائے وزیر بلکہ نفس و زبان او بود۔ شرح آں اینکہ[1] مرزا حسن مسطور در ہر کارخانہ وزیر تخفیف خرچ را بجہت شاگرد پیشگاں وجہے ماہ بماہے مقرر کردہ؛ کاہلی خدمت و ظلمے کہ بر رعایا می کردند از ایشاں دور ساخت و ہر کارہ ہائے امین بر سر دارو (غہ) ہا تعین کردہ، رسم خیانت و دزدی از کارخانہ ہا برانداخت۔ و ضبط امر دریں کار بحدے رسید کہ اگر تفصیل آں کردہ آید حمل بر مبالغہ گردد[2]۔ چنانچہ پرکاہے از باغات وزیر بجائے یک اشرفی می خواستند، میسر نبود۔ بدیں جہت داروغہ ہا، کہ عمدۂ[3] ایشاں مولوی فضل عظیم سربراہ کار باورچیخانہ بود[4]، در فکر دفع او افتادند۔ و مولوی مسطور شکایت بہ مرزا

---

[1] اصل: اینکہ [2] اصل: کردد [3] ہوئے "عمدہ" راسہواً "عملہ" خواندہ [4] اصل: بوربچیخانہ۔

حسن رضا خاں بردہ* - چوں حیدر بیگ ہم از جہت تقاضا دار مصارف وزیر، از وجز بز بود، ہر دو بہ حضور گورنر شکایت او کردند - گورنر ہمیں قدر پیغام داد کہ امثال ایں مردم لایق حاضرباشی نیستند - حیدر بیگ آں را با شاخ و برِ بسیار بہ وزیر رسانید - وزیر باآنکہ اورا بہ سبب پاجی[1] منشی او مثل جاں عزیز داشت، ہماں وقت حکم باخراج او از شہر فرمود، و بیچارہ فرصت دم زدن نیافتہ، بہ کالپی و بعد چند سال ہمانجا بعالم دیگر شتافت - و گورنر ہیسٹنگز را کہ بر معائب حیدر بیگ اطلاع (تام)، و دریں سفر قصد عزل او و انتظام آنخانہ داشت، بجہت انفصال بازی[2] بطالب سفر ولایت ضرور افتادہ، مکنون ضمیر را ظاہر کردن نتوانست - و بنا بریں مساعی میجر پامر در استقلال حیدر بیگ کوشیدہ عازم کلکتہ - و در سال آئندہ [روانۂ[3] ولایت گشت] -

---

حاشیہ: [1] اصل: پاجی مسٹر ملسن [2] کذا، و ہوئے: "angry": ہوئے و در اصل: سرجبر [3] ہوئے: "urgent matter": ہوئے "Sailed for England"

[وقایع سنہ ۱۱۹۹ھ]

۱۷۸۴-۸۵ء

[دریں سال[1]، چوں گورنر ہستین بداں طرف رفتہ، و گورنر] میکفاسن[2] [عارضی بود، حیدر بیگ] بیش از بیش ترقی امور ملک و سپاہ را، بر کساں کہ در قضایائے سابق ممد او بودند، منحصر ساخت۔ و بفکر چند اشخاص نام آور از اعزہ سرداران سپاہ (کہ تا) آنوقت بہر صورت می گزرانیدند، افتادہ، بمر[3] ور آنہا بر انداخت۔ از اں جملہ جمشید بیگ و خواجہ نعمت اللہ (را)، با دو ہزار ترکسوار بہ بہانۂ امداد عطا بیگ خاں کہ از اقربائے او [و] صاحب فوج و فوجدار اعظم گرٹھ بود، از لکھنؤ بر آورد۔ و خان موصوف مع فوج خود مستعد شدہ، حکم بر طرفی ترک سواراں، و اگر بہ لکھنؤ مراجعت کنند، فرمان تا راج

---

[1] حاشیے: In this Year Haidar Beg, as Governor Hastings had left for England, and Governor Macpherson was temporary"

[2] حاشیے: "Macpherson"؛ و در اصل: میکفاسن کہ حسب دستور در تلفظ "ر" محذوف داشتہ۔ و ایں میکفرسن باید بود کذا، و در حاشیے: "Plotted"

آنہا ظاہر کرد۔ بنا بریں آنجماعت متفرق گشتہ، اکثرے راہ اکبرآباد گرفتند۔

دیگر شکست پلٹنے است [کہ] فتح گوالیار کردہ بودند۔ وزیرآں پلٹن را، [کہ] نوکر کمپنی و ہمراہ گورنر بہ لکھنؤ آمدہ، چابکی و قواعد آں را پسند بدہ از[1] گورنر بالحاح گرفتہ نوکر خود کردہ بود۔

---

[1] اصل: در

وقایع سنہ ۱۲۰۰ھ
۱۷۸۵-۸۶ء

دریں سال عزل میجر پامر و نصب کرنیل ہارپر[۱] بوقوع پیوست شرح[۲] آں اینکہ کرنیل موصوف از ولایت حکم ایں کار آوردہ گورنر [میکفاسن] آں را مشروط برضاے وزیر ساخت۔ و کرنیل ہارپر بلکھنؤ آمدہ از حیدر بیگ، بوعدۂ سازش و التیام، رضا نامہ گرفتہ، بحصول قصد سرافراخت۔

باید[۳] دانست کہ منظون[۴] میجر پامر [و تفضل حسین خاں] در قضایاے سابق ایں بود [کہ] اگرچہ[۵] آں نصیب صاحبیٔ لکھنؤ بعد از عزل مسٹر برسٹو ضعیف شدہ؛ امّا چوں میجر پامر مربّیٔ حیدر بیگ و یار گورنر ہسٹین است، زیادہ از صاحبان سابق انفاذ حکم خواہد داشت؛ و حیدر بیگ باطاعت او خواہد پرداخت۔ یاریٔ ہسٹین درہماں زودی فاسد گردید، و

---

[۱] دریں ہم، بطور بچہ میکفرسن میکفاسن شدہ، "ہارپر" بجائے "ہار پر" نوشتن اختیار کردہ۔ [۲] اصل: بلین۔ [۳] اصل: اند [۴] اصل: مصنون۔ [۵] "اگرچہ آں" در مخطوطہ "اگرچا حبل" است [۶] اصل: "غور و"

وحیدر بیگ آں[1] مطلبے را کار کردہ، تعظیم او زیادہ از منصب
بتقدیم نرسانید۔ و میجر پامر آں غصّہ را در دل فرو خوردہ،
باآں قدر قناعت داشت۔ آں ہم بسبب اینکہ حیدر بیگ خاں
بباطن او مشرف شدہ بود، قیام نہ کرد۔ و نہال تدبیر استمیجر
پامر بسبب ایں کہ[2]......... روئے ثمرے نیاورد۔

---

[1] اصل: انو طلبے [2] اصل: "ہیچ آں بدخواہی کل واضع داب بودند میجر نامی فرار خلق اندر روے ثمرے نیاورد" دور ہونے:۔

"As Major Palmer's appointment had its origin in a conspiracy against the public welfare and a desire to promote his own private gain, it resulted only in infamy and exaction"

وقایع سنه ۱۲۰۱ھ

۸۷-۱۷۸۶ء

دریں سال سالار جنگ سابق الذکر بوعده گاه خود شتافت۔ از ذکر نام حق و استماع کلام الله که دم آخر معمول هر دیندار است[1]، محروم ماند۔ زیرا که در حیات، بهمیں سبب[1]، از کلام الله اجتناب می نمود۔ و سورهٔ یٰسٓ را که خاص ایں اوقات است درخانه اش نام هم نبرند[2]؛ اگر به تقریب حاجت بذکر نام می شد بنام 'ناواں'، یعنی شئے بے نام می خواندند۔ و ازیں حکایت مراتب آزادی و دینداری و دلاوری او هر سه یک مرتبه بوضوح می شوند۔

و همدریں سال حیدر بیگ، بجهت استماع عظمت و بزرگی هائے[3] لارڈ کرنوالس، که گورنر شده بکلکته رسیده بود، قصد ملک بنگاله کرد۔ و آں موصوف که از مکر و تزویر ساده، و بے غرض محض بود، از مشاهده ظاهر او فریفته گشته، مراتب تعظیم و

[1] "بهمیں سبب" که در مخطوطه "تهمتن سبب" نوشته، در بهوے موجود نیست۔ و بلحاظ معنی هم ناموزوں است۔ گمان دارم که اضافهٔ کاتب است۔ [2] اصل: نمیرند۔ [3] اصل: هر سر بر گنهائے؛ بهوے: "Noble Qualities"

تقویت او بعمل آورد۔ بنا بریں حیدر بیگ قابو یافته کارهائے
بسیار که تخفیف سالیانه مقرری کمپنی، و معافی باقساط[1] سنوات
سابق، و دفع رسومات خرچ چھاؤنی و سرداران انگریز
که بکارهائے صوبه مامور می شدند ــــ از انجمله است، [از]
لارڈ موصوف گرفته، کامیاب و سرفراز بلکھنؤ برگشت. مدت
رفتن و آمدنش نُه ماه کشید۔

و مقارن وصول، بریلي را، از جھاؤ لعل انتزاع کرده،
به مرزا مهدی سابق الذکر که بحسب ظاهر هم لیاقت آں کار
نداشت و از رفقائے ٹکیٹ رائے و برگشیدگان او محسوب
می شد۔ و خانه[2] جھاؤ لعل و جمیع اثاثه او بعوض محاسبه بریلي
بضبط آمده، خود در زندان ناکامی افتاد۔ و بعد یکنیم سال
استرضائے حیدر بیگ نموده، خلاص شد۔

بعد دو ماه از معاودت حیدر بیگ کرنیل هاپر معزول،
و مسٹر ایفٹ[3] منصوب گشته۔ مقارن آں خبرے عزیمت داشتن[4]
معظم الیه[5] بلکھنؤ رسید۔ و[6] وزیر تا اله آباد و حیدر بیگ ـــ
تا بنارس استقبال کرده، باتفاق مراجعت کردند. و بدستور
سابق ضیافتها کرده، نقد و جنس و تحفه ها گزرانیدند۔ امّا

[1] اصل: بآقساب۔ [2] اصلاً: د او دخانه جھاؤ لعل از جمع اساسه
او... [3] اصل: الف، وهوے: "الیف" (F) [4] اصل: دارد [5] اصل:
الله [6] اصل: د در وزیر۔

لارڈ بقدر پرکاہے ازاں اشیا نگرفت۔ و در شرائط تعظیم وزیر زیادہ از گورنران سابق ساعی شد۔ باید دانست که لارڈ معظم الیه بمضمون ایں بیت :۔

راست شنو را چه خبر از دروغ
شمع کج و راست دهد یک فروغ

چوں خود راست کردار بود، ایشاں را هم چناں دانست، واز بزرگ منشئ خود و قدردانی درجات بزرگئ وزیر را چوں وزراء و سلاطین ملکهائے دیگر بلند مرتبه می دانست[1]؛ و گمان کرد که چوں گورنران سابق بلند خاندان نبودند، رعایت بزرگئ خاندان وزیر نکرده، در امور او دخل مینمودند؛ و اگر فن تعظیم او رامرعی دارم، موجب اظهار قدردانی و هم بر آمد کار کمپنی بهتر خواهد شد؛ چه از بلند[2] و شاں، کار بایں نوع بیشتر در[3] می آید۔ لهذا بنائے کار را باں طریق که معلوم است، گزاشت۔ و وزیر فریب استقلال خورده، میدانست که من بذات خود کسے هستم، و دریں مدت عیب رنج فرمانبرداری گورنراں بردم۔ اما بعد از ینکه مراتب تز ویر حیدر بیگ و خفت مزاج[4] وزیر برلارڈ معلوم شد، از کار خود پشیمان گشته، در صدد تلافی بر آمد؛ لکن بچند سبب آں اراده از قوت بفعل نیامده۔ ایں معنی وزیر را جری تر کرده۔ سبب اول آنها

---

[1] اصل: داشت [2] بلند ہشاں [3] فر [4] اصل: مباح

[استقلال[1]] مزاج لارڈ[2] است کہ برخلافِ کردۂ خود جدّت و تیزی از طبع نمی یافت ۔ دوم ، عدم قوت روبکار قلم و جزئیات ملک ۔ سیوم ، سازش مسٹر ایف بآنجماعت ، کہ دراں چندسال ہر عیبے کہ از ایشاں دید ، بنا بر شدّت طبع پنہاں ساخت ۔ چہارم ، تالیف کردن حیدر بیگ قلبِ مصاحبان لارڈ و حضّار محفل کونسلہا و اکثر از معار[3]یف کلکتہ را ، بوساطت کاردانی تفضل حسین خاں ، ہم[4] خدمت گاران ایشاں را[5] ۔ تا اینکہ ذکر بدکاری او کسے نکند ؛ و [اگر] کسے درقصد بے پردگی او کمر بندد ، بسبب ہجوم دوستاں راہ نیابد ۔ باوجود ایں صورتہا لارڈ بآں سادگی[6] سپاہ گری بر دقایق و معائب و حیل او چگونہ علم واقعی حاصل می توانست نمود ۔

---

[1] ہوئے ؛ " Stability " [2] اصل : لارددا شت ۔ [3] دور ہوئے " their " [4] اصل : جسے [5] اصل : کہ تا اینکہ اگر بدکاری او کسے کند ۔ [6] سادگی وسپاہ گری ، " friends " است

وقایع سنہ ۱۲۰۲ھ
۸۸-۱۷۸۷ع

دریں سال حیدر بیگ، مخدوم بخش و سرفراز بیگ وغیرہ ہر چہار برادرزادۂ خود را دختراں دادہ۔ چوں ندیدگاں از آرائش سواری و تزئین دانا[1] داں کوشش بسیار بعمل آوردہ و بہر یک باوجود بے لیاقتی و ظہور نافرمانیہا جمعیت فوج و کارہائے ملکی دادہ، بدالنست خود اساس دولت را قوی کرد۔ و حال آنکہ بعد فوت او نامردگاں مطلقاً [غیرت] داری نمودند۔ و بجرد بے چینی بدون ضرورتے خود را ذلیل کردہ بجرائی متصدیانِ ٹکیٹ رائے گردیدند۔

و ہمدریں ایام، شدت لیامت حیدر بیگ و بدعہدی او با حقیر بدرجۂ[2] رسید، کہ گزران فقط ہم در لکھنؤ دشوار شدہ، باعث سفر اول من بہ کلکتہ گردید۔ و حیدر بیگ بمقتضائے الخائنُ خائفٌ نہایت مضطرب شدہ، تفضل حسین خاں را اظہاراً بوکالت وزیر و باطناً بغرض دفع[3] ہائے

---

[1] اصل، و امان دان [2] اصل: بدرچہ [3] اصل: دفع باغیاں کری من......

میاں جی گری من روانہ[1] آنطرف گردانید۔ چنانچہ بتفاوت بیست روز بیکدگر بکلکتہ رسیدیم۔ مجملے از حال خان موصوف اینکہ ہمراہ میجر پامر بکلکتہ آمدہ خانہ نشین بود؛ حیدر بیگ وارد آنجا گشت۔ پس بتحریک او استعفائے نوکری کمپنی کردہ برفاقتش بلکھنؤ رفت۔ امّا حیدر بیگ بمقتضائے عادت خود با خان موصوف برطریق بدگمانی و تغافل سلوک منظور داشت؛ تا اینکہ این حرکت من حیدر بیگ را بدین تعلق و انجاح جمیع مطالب خود [بہ] خانموصوف مقرر[2] ساخت۔

---

[1] اصل: بیست رسہ رو یکدگر بکلکتہ...... [2] اصل: مضطرب

وقایع سنہ ۱۲۰۳ھ
۸۹-۱۷۸۸ء

دریں سال، شاید، شاہزادہ سلیمان شکوہ کہ بالفعل در لکھنؤ است، وارد گشتہ؛ پنجہزار روپیہ در ماہہ بجہت او معین گشت۔ و خانزاد خاں نامی کہ از رفقائے وے بود، بسربراہی خانہ او کمر بست۔

و حیدر بیگ خاں با آنکہ سالہا دیوانیان را معطل کردہ، راجہ جگنناتھ را نظر بند داشتہ، نام دیوانی ہرگز نہ پسندیدہ؛ دریں سال ہردے نرائن، برادر مہانرائن را کہ ذکر او در آغاز ایں اوراق گذشت، خلعت دیوانی پوشانیدہ۔ ایں ہردے نرائن بسیار مرد بیچارہ مجہول است، و ظاہراً و مطلقاً دلالت بایں نمی کند کہ ایں شخص از خاندان عمدہ است یا عمدگی دیدہ۔ معہذا اگر[1] تقویت او میکردند، بہتر از ٹکیٹ رائے و رفقائے او سر انجام کاغذ میداد[2]۔ اما بجز از پوشانیدن خلعتے، کہ گویا تمسخر و استہزائے بود، ہیچکار تعلق بہ وے نگرفت؛ بحدیکہ برائے چہل و پنجاہ روپیہ اخراجات ضروری خود متردد و حیرانست۔

---

[1] اصل: ذکر [2] اصل: میدارد

وقایع سنه ۱۲۰۴ھ
۹۰-۱۷۸۹ء

دریں سال میکو لعل سررشته دار دفتر ٹیکمٹ رائے که بنسبت همه آنها آدمیت بیشتر داشت، بعالم دیگر رفت۔ و ہلاس[1] رائے که برادر داماد نرمل داس، برادر کلاں ٹیکیٹ رائے بود، به پیشکاری ٹکیٹ رائے؛ و بیجناتھ و دھنپت در کار خزانه؛ و نرمل داس در کار عملداری ملک بیشد بھجراج[2] که از سابق معتال[3] و بدلالی فقط مدار داشت، دریں وقت بیکار تر گردید۔ ذکر ایں چند نفر بعد ازیں خواهد آمد۔

---

[1] اصل: ہولاس [2] اصل: بهیمراج [3] کذا۔ وہوئے: "without a place"

وقایع سنہ ۱۲۰۵ھ
۱۷۹۰-۹۱ء

دریں سال عمارت امام باڑہ اتمام یافت ۔ رسم تعزیہ[1] دراں بعمل ۔ بباید دانست کہ خرج وزیر، کہ درسالے قریب دہ لکھ صرف آں می شود، بشغل عمارتست؛ واز ابتدائے عہد الی الآن لاینقطع جاریست ۔ و ہر عمارتے کہ تمام رسد یک دو روز و رود باں؛ بسلسلہ، باز خالی افتادہ می ماند؛ بلکہ روشنی چراغ بہ شب و جاروب روز ہم ازاں بعمل نمی آید۔ و اذیتے کہ بخلق خدا ازیں شغل او میرسد، بسیار است؛ یکے در ہر مکان کہ طرح عمارت می اندازد، سکنہ آنجا کہ از سالہا توطن دارند، بے آنکہ زر[2] یا مکان دیگر دہد علی الفور حکم بیرون رفتن میکند ۔ بسیار شدہ، کہ مردم فرصت برداشتن اشیار نیافتہ، بیلداراں قبل از تخلیہ آں مکان را خراب ساختند ۔ و اہالیٔ آں سرادست قبائل را گرفتہ، بدر رفتند ۔ دوم آنکہ بجہت فراہم آوردن خشت و چوب، عملہ عمارت خانہ ہائے مردم را بہر حیلہ کہ ممکن شود تصرف می نمایند

[1] اصل: قریب۔ [2] اصل: از مالکان دیگر.....

و در ہنگام اینقدر بے انصافی میکنند که درخانه که دروازه و ستونهائے آں خشتی است و باقی کار گل، و خانداانے دراں گزراں میکند؛ برائے پانزده بیست هزار آنجماعت کثیر را ویراں کرده، آنخانه را خراب می سازند. و سیوم گرانیٔ اشیائے عمارتست بسبب تعجیل و بے سلیقگی عمله. چهارم اینکه مصالح عمارت و نجّاران و معماران اکثر اوقات قرق[۱] باشند. دراں وقت مردم آں قدر بجهت ضروریات خود محتاج و ڈر[۲] میمانند که برائے پخته کردن قبر اقربا خشت نمی یابند؛ تا بموسم برسات چه رسد. و ایں امر موقوف بر مصالح عمارت نیست؛ بلکه اکثر اشیا، مثل قند و هیمه[۳] و برنج وغیره، از خوردنی و استعمالی، در سالے چند دفعه نرخ آنها یکایک گراں شود؛ زیرا که آں اشیارا کارخانه داران[۴] وزیر برده، بعوض قیمت[۵] (حکم) گرانیٔ نرخ داده. پنجم اینکه اهلکاران وزیر بلکه سائر متمولان آں ملک هم بحکم "النَّاسُ علیٰ دِینِ مُلُوکِهِمْ" بسنت[۶] دیرینهٔ وزیر در کثرت بنائے عمارت و رنج رسانیٔ غربا عمل مینمایند. و هریک در محله که ساکن است ساکنان آنرا بدر کرده خانه خود را توسیع داده. و وزیر [و] سائران جماعت در عمارت سازی آنقدر تعجیل دارند که پختن خشت و آهک را تحمل نمی کنند. و هر عمارتے که ساخته شد، هنوز با تمام نرسیده، که

---

[۱] اصل: قرق باشد. هوتے: "interdicted to the Public" لهذا "قرق" که قریب بر معنی [است].
[۲] اصل محتاج و در.
[۳] کذا. هوتے: "fire wood"
[۴] اصل: کارخانداران را وزیر برده اند.
[۵] بعوض: اصل: بصرف! که از گزشته پیوسته "بعوض تصرف" ممکن است!
[۶] "سنت سینه وزیر در کثرت سول (اصل) و در هوتے: "follow the example of the Wazir and engage in building mansions".

شروع بخرابی میکند۔ چنانچہ عمارات وزیر، اکثرے کہ در ابتدا تعمیر شدہ بود، حالا رو بہ ویرانیست۔ و پل گومتی کہ بصرف دو سہ لکھ عمارت شدہ، ہر سال در برسات می شکند۔ و چہل [و پنجاہ] نفر متردد رین ہلاک می شوند۔ و بعد برسات بہماں تقسیم در مرمت آں تعجیل بعمل می آید۔

الغرض در سائر عمارات وزیر امام باڑہ مذکور قابل ذکر و مستحکم است؛ زیرا کہ مشتمل است بر دو دالان و یک شاہ نشین و چند صحنچی[۱]، کہ طول دالانہا شصت گز و عرض سی گز است۔ و صفّہ[۲] در پیش آں بسیار فصیح کہ در وسط آں حوض گلابی است، بر آوردہ اند۔ و صحن وسیع دارد۔ و در اطراف صحن مسجدے عالی و بیوتات لایق آں ساختہ۔ و نیز دروازہ عالی میل ترپولیہ مقابل عمارت ترتیب دادہ اند۔ و دو سہ جلو خانہ بسیار وسیع دارد کہ در ہر جلو خانہ بہمیں قسم سہ سہ دروازہ و اطراف آں بیوتات و شفا خانہ و مسافر خانہ ہاست۔ و بر دروازہ جلو خانۂ آخریں، کہ مشہور است بدروازۂ رومی، [اطاقے مدوّر و] نقوشے[۳] [بر دیوارہا] آوردہ اند کہ طول آں موافق ہر سہ دروازہ، [سی گز و بلندی آں] بقدر چہل گز خواہد بود؛ و آں حیرت افزائے بینندگاں است۔ سقف ایں دروازہ و دالان ہا، کہ سی گز عرض دارند، و سائر بیوتات ایں عمارت از خشت و آہک است؛

---

۱ اصل: صحنچیں، ہونے: "terrace" (ہونے)؛ ۲ کذا؛ "arcades"

۳ They have erected a circular chamber with painted walls" (ہونے)

۴ اصل: "لعرسی"

کارِچوب مطلقاً دراں نیست۔

و ازاں سال، ہر سال چہار پنج لکھ روپیہ صرف تزئین آں می شود۔ چنانچہ صدہا تعزیہ[1] خورد وکلاں از طلا و نقرہ ساختہ شدہ؛ وآں قدر جھاڑ ہائے شیشہ فانوس دارد ۔ بے فانوس، رنگین و (سادہ) وقندیلہائے طلا و نقرہ وشیشہ و فانوس ہائے .... خریدہ، کہ از حساب افزوں است۔ چنانچہ دالانہا بایں وسعت سقف وزمین آں ازاں پُر می باشند فرستانی[2] تبکلف کارخود می نمایند، تا برفت وآمد تعزیہ[3] داراں چہ رسد۔ و سائر حق مردم، از دور تماشا کردہ، در ہمہ صیغہ کلاں بے سقف سخن می سازند۔ و معہذا او زیر سیر شدہ، ہنگامیکہ ڈاکٹر بلین[4] بولایت میرفت، فرمائش دو تعزیہ شیشہ مع جھاڑہا وفانوس ہا وغیرہ لوازم آں داد کہ یک رنگ سبز ویکے سرخ باشد؛ لکھ روپیہ قیمت آں مقرر شد۔ در ۱۲۱۱ھ یکدست آں آمدہ، دومے بسال آئندہ بود۔

دیگر از وقایع ایں سال اینکہ زین العابدین خاں، کہ بعد قتل برادرش [مرزا شفیع خاں]، در قید پٹیل بود، بحیلہ خلاص شدہ، بلکھنؤ رسید۔ و سید محمد خاں پسر مرزا یوسف، و مرزا رحیم خاں، وعبدالمطلب خاں، کہ از اقربائے برہان الملک مرحوم بودند،

---

[1] اصل: لعد [2] اصل: قنزدکی دلالہ؛ ہوئے: "drum-shaped and "bell-shaped" [3] کذا۔ ہوئے: "care-takers" [4] ہوئے "Blane"

و پسرانِ محمد قلی خاں مرحوم، کہ از شدت گرسنگی بروز[1] خواستہ بلشکر ذو الفقار الدولہ رفتہ بودند، بنا بر ہرج و مرج اکبرآباد، سابق تر از زین العابدین خاں باینطرف آمدہ بودند؛ و مرتبہ دیگر بہماں علت[2] اول بلکہ زیادہ تر ازاں گرفتار شدہ۔ حالا بے عزتی و عسرت خان آنجماعت بحد یست کہ بقال بیوتات مرزا جعفر پسر محمد قلی خاں بجہت زر سر داشت؛ خرچ کہ از مدتے نیافت، بحضور وزیر استغاثہ کرد۔ و مرزا جعفر پسر محمد قلی خاں عذر دیر طلبی آوردہ از سزاول مہلت خواست۔ وزیر حکم کرد کہ دفعتہً از ملک بیروں کنند، قبائل و اولاد را از و بستانند۔ بیچارہ باسپ و پیچی بطرف کالپی بدر رفت؛ و از انجا ارادۂ دکھن داشت۔ سرداران آنجا، بنا بریں کہ باجھاؤ[3] لعل نظر داشتند، بحکم وزیر ازاں طرف مانع آمدند۔ ازانجا مضطر و حیراں بہ بنارس آمدہ قصد بنگالہ داشت، امّا احوال او بعد ازیں معلوم نشد۔ عجیب تر اینکہ، با وجود ایں سلوک با قرباؤ[4] با قدیمیان و سائر اشراف دہر طبقہ) از اعزہ و سپاہ و رعایا، و آں صرفہا[5]، کہ بسیار اند کے تبقریبات درج[6] اوراق مذکور شد، مطلوب وزیر اینست کہ بمجرد حقوق پدران من و نام آنہا خلائق مطیع من بودہ، ایں جبر ہا را برضائے تمام برداشت نمایند؛ و از بدگار[7] رہائے او کہ تنگ تر از مماتست

---

[1] اصل: مرور [2] اصل: ملہ، ہوئے: "trouble" [3] : "باجھاؤ لعل بہ لطر"۔ ہوئے: "As they were creatures of Jhao Lal's" [4] اصل: "و آں با قدمیاں" [5] اصل: حرفتہائے [6] اصل: دریں جا اوراق ...... [7] اصل: پردہ کار ....

اغماض کرده، باظهار آں لب نکشانید ؛ واگر بے چاره سترازیں اعمال کرده، ازو کناره گزینید، دیگر غرض مندان جاه و رفعت آنکس را به تهمت فساد انگیزی و بے وفائی و بد خواهی مسلمانان نسبت مید هند - چنانچه حقیر را بایکے از عقلا، که دسترس به کارها داشت، گفتگوے طولانی شد - سخن من اینکه، چوں دنیا محل حوادث است، خصوص دریں ایام که خبر عزم زماں شاه بایں طرفها ست، ممکن است که فتنه پیکار رو نماید ؛ درالوقت[۱] رعایا، چنانچه، درقضیه چیت سنگه گزشت، غوغا، و از سپاه بعضے[۲] بغی و بعض بلوا خواهند کرد ؛ و جماعت روهیله و افغان که بطریق مرض[۳] ذات الجنب به پهلوے آں ملک در کمیں فرصت اند، زیاده از غنیم شورش خواهند انگیخت ؛ آں زماں مدافعهٔ غنیم از کدام کس و بچه صورت خواهند شد ؛ و احوال خون ناموس شرفا و غربائے آنجا بکجا خواهد کشید. آنشخص تصدیق ایں مراتب کرده، گفت، چنیں است ؛ امّا بر شما معلوم است که طبقات خلایق چه قدر بے مرمت شده و دستور و قوانین بد در ایشاں معمول شده ؛ و حرکات و سکنات مالک ملک از آغاز تا[۴] انتها مخالف اصلاح - دریں صورت اگر شخص واحد اراده اصلاح[۵] ایں مفاسد نماید، کار او بکجا خواهد کشید - حقیر

---

۱ کذا - و بهوئے "reproach"؛ ۲ بهوئے نفهمیدهٔ ترجمه میکند: "Some will prove rebels & some will be loyal"؛ ۳ اصل: مرضات الجنب ۴ اصل: با انتها مخالف صلاح ۵ اصل: اصلاح باشد ایں..

جواب دادم، کہ بہ پیوند قوت انگریزاں، و بواسطۂ ایشاں، بارے[1]
از سپاہ و ملک را اصلاح می تواں داد، بشرطیکہ ایں پردۂ بیگانگی
کہ حیدر بیگ بمیاں آوردہ، برداشتہ شود۔ آنشخص گفت کہ ممکن
است، لکن مثل آنست کہ کسے از بلائے ایں دل مجہول گریختہ ببلائے
نامعلوم بدتر ازاں بگریزد؛ چہ انگریزاں، وقتے کہ دخل یافتند،
حال مردم آنجا مثل بنگالہ خواہند کرد۔ گفتم کہ اگر نیت[2]
آنجماعت فاسد، وصلاح آنہا دراں [مثل] بنگالہ می بود، الی
الآن بعمل می آوردند، زیراکہ کسے مانع آں نبود، و بالفرض
کہ بطریق عذر پیش می آیند، بجائے کہ حالا خلایق گرفتار اند،
ازیں بدتر چہ خواہد بود؛ گو کہ در کار چند کس متغلب کہ حق ہزاراں
میربایند، کم رونقی رو دہد، و عوض آں بحال ہزاراں کس
رونق پدید آمدہ، در وقت[3] سبہ جان و ناموس مرداں محفوظ ماند۔ آنشخص
خندہ کردہ، خاموش ماند۔ امید کہ مطالعہ کنندگاں بایں مقام
سراسری نگذرند و انصاف نمایند کہ دریں صورت کدام کس از[4]......
...... افساد و بدخواہیٔ مسلمانان نزدیک تر است۔

---

[1] اصل: بازی [2] اصل: ست [3] اصل: وقت سپہ جوان و ناموس دوماں....

[4] اصل: از ما سبب و منسوب است افساد (ربوئے) "to which of the two, the imputation of enmity to the interests of Mussulmans cling and..."

وقایع سنه ۱۲۰۶ھ

۱۷۹۱-۹۲ء

دریں سال حیدر بیگ فوت گشته و نصب ٹکیت رائے بوقوع انجامید. تبیین آں اینکه، چنانچه گزشت، درسال قحط زنان بسیار درخانهٔ حیدر بیگ جمع آمدند؛ بداں سبب، و هم بمقتضائے هفتاد سالگیٔ عمر، در قوت بهیمی[1] او نقصان راه یافت؛ امّا حرص او شدید تر[3] شده، از حکیم شفائی[4] خان استعلاج کرد. حکم موصوف بود که سیخِ[5] کاهی را در عطر دارچینی فرو برده، در پان مالیده بروزے یک دو وقت[6] خورده باشد. وحید ربیگ نفعے ازیں عمل دیده، بے اطلاعِ حکیم موصوف بکثرت کرد. و لطافت و شدت حرارت عطر دارچینی، رطوبات اصلی او را، که رو داد انحطاط داشت، چکانیده، حرارت غریبه را که از قبل[7] دق تشبث باعضا بوده، متولد گردانید. و اطبا دست و پائے بسیار زدند، امّا سود نکرده، بجز اگاهِ اعمال

۱ تهمتی او نقصان را یافت. ۲ شدند فرشیده ۳ اصل: شفائی زماں که هوئے؛ ۴ اصل توفت. ۵ "a shoot of grass" ۶ اصل: ازفعل دق تشبث ......؛ ۷ "and gave the mastery to that unnatural heat which was irritating his body because of some chronic fever." هوئے:

شتافت ۔ تاریخ فوتش به رباعی، که یکے از موزونان عصر در سلک نظم کشیده، ظاهر میگردد:

آں کو بغرض تخم بد، مردم کاشت
از ہیچ نیافت بہرہ، وجملہ گزاشت
خسرانِ دو کون حاصل بدبیں[1] بود
تاریخ وفات، خرد ایں بزگاشت

بعد فوت او رسم ضبطی که از عهد نواب مرحوم دراں سرکار رواج دارد، دریں جا از جملهٔ ضروریات بود، بعمل نیامد؛ زیرا که حسن رضا خاں، باندیشهٔ عاقبت خود، وزیر را از جانب لارڈ کارنوالس بیم داده، از ضبطی خانه او باز داشت۔ وزر[2]...... که اکثر از جواهر و طلا بود، بسبب خوردسالیٔ اطفالش در تصرف زنها، هر که هر چه در دست داشت با و مانده، از اندیشه ایں که آخر خواهند گرفت؛ و به تمام لکهنؤ پراگنده گردید[3]۔ و بدست هر کس، هر چه افتاد، بصاحبش

---

[1] اصلاً مصرع بایں نہج بود: "خسران دو کون حاصل بدبیناں"۔ حسران سہو خسران است، د اینجا ضرورت دلیل نیست۔ الکن لفظ آخریں، بدبیناں، خیلے گمراہ کن بود؛ تا آنکه عنوان ایں باب که وقایع ۱۲۰۶ھ است بتاریخ رہنمائی کرد۔ و اکنوں، بایں ترتیب، بیں بود بجائے بیناں، مصرع، ۱۲۰۶ھ برمی آرد۔

[2] اصل: "زرا مدوختہ که اکسیر جواهر و طلا بود"! ہوئے " the wealth amassed by him, consisting chiefly of jewels and gold"

[3] اصل: کردند۔

باز نرسید. و نوکران و متوسلان حرم سرا از وساطت[1] فروختن جواهر، وسائر اشیا، آنقدر متمول شدند که، یکے[2] از خدمتگاران، محمد حسین خاں، که در حیدر گنج می باشد، قریب لکھ روپیه[3]...... بہم رسانیده است. و از حیدر بیگ دختر و پسر بسیار مانده اند؛ در میان آنها اکبر علی خاں و حسین[4] علی خاں از بطن بی بی و معروف تر هستند حسین علی خاں با فعال زشت و سلکی[5] مزاج[6] منسوب[7] است. امّا اکبر علی خاں جوان با وقار، کم گو پسندیده اطوار است؛ حرکتے ناشائسته از وے بچشم و گوش نرسیده؛ چه عجب که اگر تجربه اندوز کار ها گردد، لیاقت منصب پدر باستحقاق بہم رساند.

حالا از اینجا افعال حیدر بیگ، آنچه از طبقات خلایق معمول و رواج یافته، می نویسیم؛ تا بر همه[8] ظاهر گردد. و طبقه اہلکاران را تقدیم میدهم. بباید دانست که آنجماعت بملاحظهٔ دولت و اطوار حیدر بیگ، و مشارکت با و در امر خیانت اعادت بشر[9] بزرگی و تصرفهاے مالکی کرده اند؛ چنانچه خرچ و تصرفهاے نائب، دیوان و سررشته دار [وبخشی] و خزانچی که استمرار و رواج یافته، از هر یک آنقدر است که در زمان سابق خرچ برهان الملک

---

[1] اصل: از ساطت فروش جواهر............ [2] هوئے: "پسر یک خدمتگار" و در اصل: یکے از خدمتگار ارکان محمد حسین خاں.........

[3] اصل: اوصاغ [4] اصل: حسن [5] کذا- هوئے: "levity of character" [6] اصل [7] اصل: منصوبا

[8] اصل: همه [9] اصل: بشر؛ و در هوئے: "high style living"

مرحوم بوده - معهذا، اوقات را بکاهلی میگزا[۱] رند، و فکر انتظام ملک وسپاه ندارند[۲] - [از] اہل قلم، خیانت درانہا بحد رواج دارد، کہ ہرکس صد روپیہ پیشگی از انہا بدہد، اسامی صد روپیہ در ماہہ مع جائداد و پروانۂ تنخواہ می یابد - و محاسبات عمال وسپاه، کہ دریں عرصہ پامال کرده اند، جمع بہ کرورہا خواہد رسید - ومہاجناں در معاملات حضور، وہم فوطہ داری با خصوص از رعایا، بہ بہانہ سود و[۳]...... بقدر ششم حصۂ جمع تصرف و رسوم خود مقرر کرده اند - با تصرفات و اخراجات پیش از ہمہ آئینہا مشغول شده، و ذکر آں در ضمن فضول خرچیہائے وزیر گزشت - و کارخانہ داراں آں قدر دریں باب جری شده اند کہ دانہ و مصالح اسپ[۴]......، وگوشت و روغن و سائر حوائج طبخ و طعام پختہ و سائر اشیائے تحویلہا از پارچہ و خیمہ و شمشیر و بندوق در بازارہا علانیہ بقیمت سہل می فروشند - از جملہ دستورات زشت کہ باعث جرأت مردم بر ظہور خیانت و باعث ابتری ہرکار، زشت[۵] [تر] اینکہ ہر کمیدان بٹالن وسرداران توپخانہ و داروغۂ ہر خدمتے [را] خرچ[۶] و تصرف چہار چند نسبت بہ [ ] رسوم سالیانہ آنشخص است ؛ اگر خیانت نکند از کجا برساند - برہمیں

---

۱ اصل : میگزانند ۲ اصل : دارد ۳ اصل : ؛ حلاون ؛ ہوئے : "discount"

۴ اصل : حسیده ؛ تیره حسیده ؛ ہوئے : "wet and dry"

۵ اصل : است ۔ ۶ ہوئے : "have accustomed themselves to a rate of living four times as great as (their annual...)"

منوال است ضیافت عمال وزیر را، که مقدار ہر دفعہ آں پنجہزار تا پنجاہ ہزار بہ تفاوت بزرگی و خوردی است۔ و ہر کہ دزدی بیشتر کردہ، دریں باب مبالغہ نمود، عزیز تر است۔ فَاعْتَبِرُوْا یَا اُوْلِی الْاَبْصَار۔

امّا سپاہ، درمیان صدنفر آنہا پنجاہ جعلست۔ و تنخواہ جعلیاں وکلا و جمعداراں بشراکت بخشی می خورند[ل]۔ و در صد نفر دہ اسپ لایق سواری بودہ باشد۔ و اکثر فوج بے یراق است؛ و ہر کہ دارد، ناکارہ۔ در رعایا ہر کس کہ قوتے بحیثیت مکان یا حمایت با[ک] جماعت دارد، از محصول خود قلیلے بہ ہزار تکلف بہ عامل دادہ؛ باقی را صرف مددگاراں و تیاری قلعہ و یراق و سائر آلات افساد[ک] میکند۔ و ہر کہ ضعیف است، از کشمکش عامل فرصت سرخاریدن ندارد؛ و ہر چہ از ممر سہم[ھ] می رساند، عامل از و می ستاند۔ معہذا بر فروختن گاؤ و اسباب زراعت او نظر دارد۔

و حال جمع ملک ازیں شرح بوضوح می پیوندد۔ و باید دانست کہ دریں شرح جمع ۱۱۹۹ھ فصلی کہ وسط عہد حیدر بیگ است، اختیار کردہ شدہ است[ل]۔ جمع ۱۱۸۸ھ فصلی کہ سال وفات نواب مرحوم است کمی و اضافہ دراں ہر قوم شد[ہ]۔ و تعلقات تحصیل حضور و جاگیرات ضبطی و جمع سائر کہ از قریب بیست لکھ خواہد شد، دریں جا ہر قوم نیست۔ اگر بخوبی استقصا[۹] نمایند،

ل اصل: خوردند کہ ہوئے؛ "یا" س ملوئے ا" — "Resistance"

ک "to authority" ۔ کذا۔ وبر ہوئے: "whatever he can, in anyway, raise"

ھ اصل: "فردش" — "is shown"

ل اصل بست ہ اصل: کہ ۹ اصل استعا۔

جمع سنہ ۱۸۸۸ [فصلی] رابسہ کرور و کمی بیک کرور خواہد رسید۔

اسامی[1]	جمع سنہ ۱۱۸۸[2] فصلی	جمع سنہ ۱۱۹۹ [فصلی]	اضافہ	کمی
علاقۂ الماس از محالات				
شاہراہ چکلہ اٹاوہ وکوڑہ	۹۳,۱۷,۰۰۰	۶۴,۰۴,۳۰۰	—	۲۹,۱۲,۷۰۰
چکلہ بریلی وغیرہ	۶۵,۷۰,۰۰۰	۳۵,۰۰,۰۰۰	—	۳۰,۷۰,۰۰۰
چکلہ بہرائچ، گونڈہ وگورکھپور	۱۶,۲۲,۰۰۰	۱۰,۰۰,۰۰۰	—	۶,۲۲,۰۰۰
سرکار خیرآباد	۱۱,۶۴,۰۰۰	۱۳,۸۰,۱۲۴	۲,۱۶,۱۲۴	—
سلطانپور	۶,۱۳,۰۰۰	۵,۳۵,۰۰۰	—	۷۸,۰۰۰
الہ آباد	۹,۹۴,۰۰۰	۸,۱۵,۰۰۰	—	۱,۷۹,۰۰۰
اعظم گڑھ و ماہل	۸,۶۶,۰۰۰[3]	۷,۰۰,۰۰۰	—	۱,۶۶,۰۰۰[4]
پرتاب گڑھ وغیرہ معہ امہیر	۱۳,۴۰,۰۰۰	۶,۱۸,۰۰۰[5]	—	۷,۲۲,۰۰۰[5]
سندیلہ، بلیح آباد معہ ہردوئی	۵,۹۸,۳۰۰	۵,۳۸,۶۴۵	—	۵۹,۶۵۵
اکبرپور، دوست پور[6]	۴,۴۵,۰۰۰	۴,۱۵,۰۰۰	—	۳۰,۰۰۰
اودھ، دریاباد ور ودولی	۱۳,۸۲,۰۰۰	۱۱,۳۱,۸۱۵	—	۲,۵۰,۱۸۵
مانکپور بہار	۱,۸۱,۰۰۰	۱,۶۰,۰۰۰	—	۲۱,۰۰۰
بیسواڑہ معہ بریلی و ڈلمئو	۱۸,۴۵,۰۰۰	۱۳,۶۵,۳۰۳	—	۴,۷۹,۶۹۷
[تعلقہ] محمدی	۲,۲۹,۰۰۰[7]	۲,۰۰,۰۰۰	—	۲۹,۰۰۰[8]
کھیراگڑھ	۲,۱۰,۰۰۰	۲,۰۰,۰۰۰	—	۱۰,۰۰۰

۱ ہوئے: "علاقہ" ۲ اصل سنہ ۱۸۳ ۳ اصل: ۸,۵۶,۰۰۰ ۴ اصل "۱,۵۶,۰۰۰"

۵ اصل: ۶,۱۷,۰۰۰ — ۷,۲۲,۳۰۰" ۶ ہوئے: دریاآباد۔ ۷ اصل: "۲,۹۱,۰۰۰"

۸ اصل: "۷۱,۰۰۰"

ٹانڈہ[1]	۴,۷۰,۰۰۰	۸,۱۳,۰۷۶	۳,۴۳,۰۷۶	—
حویلی لکھنؤ	۱,۶۲,۰۰۰	۷۲,۰۰۰	—	۹۰,۰۰۰
ملک[2] دستور پور	۵,۹۰,۰۰۰	۲,۵۰,۰۰۰	—	۳,۴۰,۰۰۰
میزان کل	۲,۸۵,۹۸,۳۰۰	۲,۰۰,۹۸,۲۶۳	۵,۵۹,۲۰۰	۹۰,۵۹,۲۳۷[3]

الحاصل، بعد حیدر بیگ، ٹکیٹ رائے دراں جمع کثیر، مختار نظر
وزیر افتاد۔ و مصلحت او دریں تجویز ہمیں قدر بود کہ چوں ٹکیٹ رائے کم شخص[4]
دوں پایہ است، از فرمائشہائے فضول بزرگی کردن نخواہد پیچید، و مانند
حیدر بیگ از جانب انگریزاں مخالفت خواہش ہائے من نخواہد کرد۔
و در چنیں امر مبہم[5] غیر ازیں یک صلاح و فساد چیزے دیگر در خاطر
نداشت۔ منصفان دانا دل غور فرمایند کہ امرے کہ آں در آغاز چنیں
از کار متین بودہ باشد، انتہائے آں چہ خواہد بود۔ و ہمچنیں در
جمیع امور وے کوتہ اندیشی را مدخل[6] است۔ بدیں سبب اہل
حرمت پس[7] شدہ، مردم بے آبرو پیش آمدند۔ امّا آں ہا را ہم
آسائش میسر نیست؛ چہ آں کس کہ بخدمتے مامور می شود، اگر از
خواہش رفت کار برخلاف وزیر اختیار کرد، فوراً بہ تاخت
سوئے مزاج وزیر گرفتار میگردد؛ و اگر چوں ٹکیٹ رائے،
موافقت طریق او اختیار نمود، چوں آنملک را امرے لازم است،
بعد ظہور آں مقہور وزیر میگردد۔ و تعلق آں کساں کہ بخدمت

۱ اصل: باندہ ۲ ہوئے: "سیلک وسیلون" ۳ اصل"، ۳،۵،۱۱،۹۱" ۴ اصل کم شخص دل مایہ؛ ہوئے: "less forward & less important" ۵ اصل: وہلم ۶ اصل: مدخل
۷ اصل: پیسے

انگریزاں مامور میشوند، اگر موافق باطن امیران خود عمل کرده، بہ نفاق پیش آیند، معروض عتاب و قہر انگریزاں میگردند؛ واگر مطابق نفس الامر کنند، در ورطۂ بد اندیشی وزیر می افتند۔ و حقیر ازیں طبقہ است کہ از بیست سال در کشمکش گرفتار است۔ معلوم نیست کہ خلق خدا بکدام عمل السخط[1] ایشاں رہائی یابند۔ اما جدائی از آنجمع بنا برینکہ ترک وطن جمع کثیر محال می باشد، و خروج بر نافرمانی وزیر اگرچہ موجب رستگاری است اما ناممکن است، زیراکہ غفلت مردم ازیں کار و عادت ایشاں بدستورات ہند، و اجتماع [عناصر] مختلفہ یکجا، و امداد انگریزاں موانع آنست۔

القصہ لارڈ کرنوالس و اہل کونسل بجہت ایں کہ لایقان کار نیابت بصدمات بد اندیشی ہائے حیدر بیگ بے بال و پر شده، خانہ نشین بودند، و از اہل عرصۂ[2] ٹکیٹ رائے مختار بود، با وجود علم بر نا اہلی ٹکیٹ رائے احصائے تجویز وزیر نمودند۔ و بعرصہ آوردن مقہوران حیدر بیگ را صلاح نفس الامر بود؛ بنا بر استرضائے وزیر مناسب ندانستہ حروف[3] برآں نمودند۔ و حالانکہ دریں صورت ور سہر کار بنا رضامندی وزیر حاجت افتاد[4] نیست و آخر دست تسلط اورا از زیاده روی ہا کہ دراں خیرہ[5] سے گشتہ، بضرورت کوتاه کردن[6]۔ اگر بجہت اجرائے نقشۂ کامل،

---

[1] کذا۔ ہوئے: "available" [2] کذا۔ ہوئے: "wrath of oppression"
[3] اصل: حرف [4] اصل: در سرکار بنا رضامندی و از حاجت افتاد نیست
[5] اصل: جبرے [6] اصل: گرانی

که پیشرفت کار و صلاح عوام در انست، و خود بداں دانانراند، ونیز در آخر ایں رقیمہ خواہم نگاشت، یکمرتبہ ہلاہل[1] اور اگوارا، وچوں کو دکاں بخورش کنند، البتہ مقرون بمصلحت خواہد بود۔ و بعد مشاہدۂ نتائج آں نقشہ، وزیر آنقسم راضی خواہد شد کہ گاہے قصد ملال نخواہد نمود۔

القصہ، وزیر بعد استیذان، ٹکیٹ رائے را بہ نیابت خود بر نواخت؛ ومرزا حسن رضا خاں را نیز رخصت دخل در کارہا دادہ، ناظر امور وے ساخت۔ دریں وقت اگر حسن رضا خاں را رشدے می بود، دست او در ملک مبسوط میگردید۔ لیکن او بسبب عاقبت بینی و معاملہ ندانی، درہمہ امور خود را برکنار و ٹکیٹ رائے را پیش داشتہ، کار او بداں درجہ رسانید کہ خود دست نگر او گشت۔ و او از راہ تنگ ظرفی وفرومایگی، درخدمت او مبالغہ[5] کردن گرونت۔ تا اینکہ منتج[6] بہ نزاع فی مابین شدہ؛ جھاؤ لعل درمیان قابو یافت۔

ببا بد دانست کہ مرزا حسن رضا خاں دریں نزاع قصورے ندارد؛ زیرا کہ از جہت عرفان ایں نفس خویش ویاران خود، از ابتدائے حیدر بیگ الی الآن، ہمیشہ از تیز روی ملول، و بہرچہ بدستہ یا بعمل آرند قنوع بودہ۔ باعث ایں حرکت

---

[1] اصل: ہلال اوراکوارا د [2] اصل: بحسواس [3] اصل: بتاریخ
[4] اصل: القشم [5] اصل: مضائقہ۔ [6] اصل: منجر

وے مرزا جعفر[۱] شوہر خواہر وے گشت؛ زیرا کہ بتقریرات متنوعہ، ظن[۲] کاذب کارگزاری او و خود درد ہنش[۳] انداخت؛ و حالانکہ حسن رضا خان و مرزا جعفر ہر دو در بند و بست خانۂ خود عاجز بودند، و بدان سبب ہمیشہ بہ تنگی و احتیاج میگزرانیدند۔ و رعونت و کاہلی مرزا جعفر بدرجۂ بود، کہ بمجرد کار مختاری خانۂ حسن رضا خان و نام نیابت بخشی گری چند روزہ، رفقائے قدیمی خود[۴] را رنجانیدہ، روزانہ از ثقل[۵] بار آن قدر کار، فہم سخن مردم نمی نمود۔ و شب در ہجوم مسخرگان و ندیم پیشہ ہا نشستہ تا بہ [ساعت صبح] استماع سرود میفرمود۔

من و مربی[۶] من ہر دو آنقدر خسپند
کہ ہر دو را دو مربی خوب می باید

---

[۱] اصل: خود شوہر شدہ وے گشت [۲] اصل: لحی [۳] اصل: فرش [۴] اصل: او [۵] کذا۔ ہوسے: "pleading" [۶] ہوسے اینجا "neat" نوشتہ شاید این را "حسین اند" (حسینند) خواندہ۔

وقایع سنہ ۱۲۰۷ھ
۹۳-۱۷۹۲ء

دریں سال لارڈ کرنوالس بجسب ...[1]... ابتری کار لکھنؤ، خطے مشتمل بر سفارش حقیر، بہ مضمونیکہ لایق بزرگی مرتبۂ او بود، نوشتہ، مرا، کہ از چہار سال در کلکتہ بودم، روانۂ آنطرف فرمود۔ مجملے از واردات آں ایام اینکہ، بعد ورود حقیر، لارڈ معظم الیہ عرائض مرا شنودہ، وعدہ امداد بروقت[2]، وبالفعل بسفارت حیدرآباد نامزد کرد۔ دریں اثنا قضایائے جنگ ٹیپو وعزیمت خودش بدکن روداده، آں تجویز بارے[3] ماند؛ لہذا در امور من، سفارشہائے زبانی بوساطت تفضل حسین خاں پیغام دادہ، روانۂ[4] آنطرف گردید۔ حیدر بیگ بنا بر استماع اخبارات متوحشہ کہ از دکن می رسد، امر لارڈ را بامضا نرسانیدہ؛ مقارن دفع آں قضایا خود بجہان دیگر خرامید۔ لہذا لارڈ کرنوالس، بعد ورود بمرکز دولت در تقویت من عازم[5] شدہ، رخصت بلکھنؤ کرد۔ مقصدش اینکہ، بالفعل

---

[1] اصل: سلالۃ؛ ہوئے "when opportun- [2] اصل رفت؛ ہوئے "convinced" [3] اصل: مادی؛ ہوئے "-ity occurred" : [4] ہوئے "in abyance" [5] اصل: حازم

بوساطت عنایت نامہ او من درانجا رفتہ، شریک[1] آنجا شوم؛ ومتعاقب، آنچہ مکنون ضمیر اوست، بظہور رساند۔ امّا از قصور طالع، مقارن وصول من بہ لکھنؤ، لارڈ معظم الیہ عازم ولایت شدہ، راجہ ٹکیٹ رائے مستعد[2] اندیشۂ کار خود، و حسن رضا خاں از جہت بے جرأتی[3] تدخل در کار نداوند۔ و چند سال بظاہر داری و وعدہ ہا گزرانید [و] ؛ پانصد روپیہ در ماہہ بجہت اخراجات من از قدیم دراں سرکار مقرر بود، بتکلف میرسانیدند۔ و ہمدریں سال سفر مرزا حسن و ٹکیٹ رائے بکلکتہ از جہت رخصت لارڈ کرنوالس و ملاقات گورنر سر جان شور رو داد۔ ہر دو صاحب نوبت[4] و ماہی و مراتب شدہ، در حالت نفاق رہگرائے مقصد شدند۔ حسن رضا خاں مرافقت دریں سفر بسیار می خواست؛ امّا از ترس ٹکیٹ رائے بوزیر[5] چیزے نمی گفت۔ و ٹکیٹ رائے ہم از ترس او ایں ذکر ملتوی داشتہ؛ ہر دو از لکھنؤ بر آمدند۔ بعد ایشاں حقیر از وزیر درخواست ایں سفر و حصول خدمت لارڈ کردم۔ وزیر خلعت [و] رخصت دادہ اجازت داد۔ چنانچہ بحسن رضا خاں پیوستم، و سہ منزل بہمراہ او بر[6] آمدم۔ امّا ٹکیٹ رائے باستماع ایں معنی اضطراب عظیم کردہ، از جائے خود حرکت ننمود۔ و سخنہائے

---

[1] اصل : سیر بک۔ [2] اصل : مستد،

[3] اصل : بے صرفے۔ [4] اصل : نوبت ہائے مراتب

[5] اصل : بگورنر [6] اصل : بر بدیم۔

موحش بعرض رسانیده، دریں باب [برائے] من شقہ[1] ہائے متواتر ارسال فرمود۔ حسن رضا خاں ناچار شدہ، باصرار تمام مرا برگردانید۔ وایں ہر دو کس بکلکتہ رفتہ، بعد اظہار حمق[2] و ابعاد خود ہا، بدون ایں کہ یکے از ایشاں را خاطر جمعے بود، در سال آئندہ مراجعت بہ لکھنؤ کردند۔ قریب پانزدہ لکھ خرچ ایں سفر بحضور وزیر ظاہر کردند۔

---

[1] اصل: شقہ، بمعنے "letters" [2] "بعد اظہار حمق" در معنے "owing to their silliness":

وقایع سنه ۱۲۰۸ھ
۹۴-۱۷۹۳ء

دریں سال مسٹر الیف معزول شده مسٹر چیری بکار لکھنؤ منصوب گردید، مسٹر الیف به تعطیل بجب[1] در لکھنؤ گزران میکرد؛ و بجهت استرضائے وزیر به نواب بیگم نذر میداد۔ و با آنکه زیاده از پنج شش کس از سکنهٔ لکھنؤ نزد او آمد و رفت نداشتند، برائے ملاقات آنها روزے معین کرده، اکثر تبدیل آں بعمل می آورد۔ چنانچه آں چند نفر [که] بملاقاتش آمدند، اکثر مایوس بر میگشتند۔

کسے کو تا به گل گوید که از مرغان بے بالے[2]
بجز بلبل نداری، ارچه داری، بسته پر اورا

و مسٹر جالنن که دوم او بود، لیاقت همه کار داشت، بحدیکه اهلکاران وزیر از ترس معامله دانیش شب خواب با آرام نمی کردند۔ اما چه فائده که بسبب ناموافقت مسٹر الیف، در کارها دخل نداشت، و از غصه حرکات تذلل آمیز او، اوقات قرین

---

[1] کذا۔ و در مورخ بے؛ "Fruitlessly" [2] اصل: سالی؛ بوتے: "feathered"

بہ پیچ وتاب مصروف میساخت۔ با اینہمہ حال مسٹر الیف زیادہ از حرکت[1] حرکات دیگر گماشتگان کمپنی امتداد مند۔

وہمدریں سال کتخدائی وزیر علی [خاں] با دختر اشرف علی خاں پسر بندہ[2] علی خاں بوقوع پیوست۔ وفور آتش بازی وچراغاں و عرض سائر اسباب تجمل دریں شادی بمرتبہ بود کہ تفصیل آں موجب تطویل است۔ زیادہ از بیست لکھ بخرچ آمد۔ ووزیر در روز عروسی قدرے براہ پیادہ در پیش تخت رواں وزیر علی را رفتہ؛ بعد ازانکہ مردم التماس سواری کردند، گفت کہ از کمال آرزو مندی کہ دریں روز چوں سائر ملازمان روبروئے سواری وزیر علی روم۔ باوجود ایں مبالغہ در تعظیم وزیر علی، بعد چند مدت جمیع اسباب تجمل او را ضبط نمودہ، برزباں آورد کہ ایں فراش بچہ آخر بر اصل خود رفت؛ زیرا کہ وزیر علی در حرم سرائے خود اکثر کبوتر یا مرغ را حصہ[3] کردہ، مردم آنخانہ را امر بہ تعزیت آں میکرد وسیاہ پوش میشد؛ گویا ایں امر بجہت مرگ وزیر بفال[4] وشگون مینمود۔ لہذا وزیر ازوے رنجیدہ۔ وجہ طعن فراش زادگی آں کہ وزیر علی [حقیقۃً[5] پسر فراشے بود، وفراش زن حاملۂ خود را بعوض زر بوزیر دادہ۔ وایں امر تنہا بہ وزیر علی مخصوص] نیست، بلکہ جمیع اولاد وزیر

---

[1] کذا۔ ہوئے: "Official influence was greater" [2] اصل: بند علی؛ ہوئے "بندے علی" [3] ہوئے: "used to strangulate" [4] اصل: نقال [5] ہوئے:- "was really the son of a farrásh, and for a money consideration made over his wife while pregnant to the Wazir. This is not the only case of this kind"

بهمیں نہج مضطر[1] ...... ملازم او بهرزه لئے بے سرو پا را که از
جائے حمل بهم رساند در آغازه آں از وارثان او را خودش[1] در
محل داخل می کنند۔ و گاہے زن حامله سر سواری وزیر رفته، فریاد
میکنند، که اگر بار(ہمیں) که فلاں وقت بملاقات تو رسیده ام،
وفاداری نمیکنی، امّا بر فرزند خود که در شکم من است التفات
فرمائی؛ و وزیر تصدیق کرده داخل خانه میکند۔ و چند کس ہم از
پواج[2] مقرب اذن دخول حرم سرا ہمیشه داشته اند؛ و بد شکلی
و سیاه رنگی[6] آں اطفال شاہد عادل بر طراوت[3] نسب آنہاست۔
بعد ازیں شادی ہر ساله در ہمیں ایام ہائے عروسیہا گزاشته،
آخر[4] ...... ہولی قرار یافت۔ در سال دیگر دختر مرزا جنگلی از
جہت رضا علی پسر دوم خواست۔ مرزا جنگلی درماندۂ کار خود
شده، آخرش باضطرار قبول نمود۔ امّا بشب عروسی بے تحمل شده
ضبط خود نتوانست کرد؛ و بحضور مردمان[5] ...... بگریست، و
خاک غم و غصه بر فرق خود پاشید۔ باآنکه عرض او ازیں گریه ظاہر
بود، وزیر گفت: برادر من[6] به مفارقت دختر که گریه میکند،

---

[1] اصل: مضطر مستر چه رایگاں ملازم او ......" و در ہوئے: "are of

[2] اصل: پواح؛ Similar origin; for the Wazir's servants brought up ....

[3] کذا۔ ہوئے: "Thorough-bred descent"

[4] اصل: امرار سیماب؛ ہوئے: "(And this custom) became one of the finishing festivities (of Holi)"

[5] اصل: "سہا تہاے"؛ ہوئے: "(were) openly"

[6] اصل: غیب

دختر او بملک دیگر نمی رود که ملاقاتش میسر نباید، از سفاہت[۱] ایں عمل
که پسر زاد شجاع الدوله بخانهٔ مجهولے میرود که در حلال زادگیش[۲] حرمت[۳]
خلائق طپانچه بر روئے خود میزدند، واز عذاب[۴]...... خَتَمَ اللّٰهُ
عَلٰی قُلُوْبِهِمْ وَعَلٰی سَمْعِهِمْ وَعَلٰٓی اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ ٥ میخوانند.

---

۱ اصل: سناعت۔ ۲ اصل: زادگیش[۳] ہوئے "all respectable people"
۴ اصل: مجر! ہوئے:" In their regret " حرفت

وقایع سنہ ۱۲۰۹ھ

۹۵-۱۷۹۴ء

دریں سال جنرل آبر[1] کومنی بجہت ملاحظہ کمپنو بہ سواری بجرہ ہا قصد کانپور فرمودہ۔ و ہنوز درراہ بود کہ قضیۂ روہیلہ رو داد۔ وزیر بہ محاذات دالمؤ بارے باوے ملاقات کردہ، بسماجت بسیار جنگ با غلام محمد قرار یافت۔ وشرح[2] آں اینکہ در ہمیں ایام فیض اللہ خاں[3]، پسر علی[4] محمد روہیلہ کہ بعد از قتل حافظ رحمت ملک دوازدہ لکھ بجاگیر یافتہ؛ دریں عرصہ از نہایت کاردانی وسلیقہ سرداری جمع آں ملک سہ چند، وتمام قوم خود را فراہم آوردہ، فوت کردہ۔ محمد علی خاں پسر کلانش، بحکم وزیر و ولیعہدی، جانشین شد[5]۔ ہمدراں چند روز بسبب بدزبانی وبے جرأتی[6]، طبایع سرداران آں قوم از وے متنفر گشتہ؛ غلام محمد برادر اصغرش[7] کہ ریاست سپاہ

---

[1] اصل: "کومنی" [2] و "پلٹن" بجائے "وشرح"، در اصل، وایں صریحاً سہو کتابت است۔ [3] ہوئے لفظ "خان" ندارد۔ [4] بجائے علی محمد در ہوئے "محمد علی پسر محمد خاں" وایں درست نیست۔ [5] بعد "شد" وقبل "ہمدراں" مخطوطہ "دل" ہم دارد کہ اینجا بے معنی است۔ [6] اصل: بے خرمی۔ [7] اصل: کہرش۔

بوے تعلق داشت، و باکثر صفات نیک آراستہ بود، بقتلش آورد۔ بخاطرش اینکہ چوں ایں عمل در زمینداران صوبہ رواج دارد، و ہر کہ از آنہا باقی می ماند، مال گزاری وزیر می کند، ازو بازخواستے نشود، ..... بہ من ہم مزاحمتے ازاںطرف نخواہد رسید۔ امّا چوں ازدحام آنجماعت، از وقت فیض اللہ خاں در نظر انگریزیاں گراں می نمود، و بسبب پختہ کاریٔ فیض اللہ خاں بہانہ بدست نمی آمد، دریں وقت گورنر سر جان شور استیصال آنجماعت مناسب دانستہ، بجنرل دراں باب نوشت۔ و وزیر، بنا برینکہ ایام شکار او نزدیک رسیدہ بود، عذرہا برانگیختہ [تلاش[2] بہانہ ہا، برائے تاخیر کردن در معاملۂ غلام محمد، مینمود؛ تا آنکہ بالآخر از اصرار جنرل مجبور شدہ بعمل آمادہ گردید، و با سپاہ خود دو منزل عقب کنپوئے جنرل پیش رفت]۔ غلام محمد، کہ تا آنزماں بفریب مسٹر چیری، حرکتے ناملائم نکردہ بود، مایوس و با پنجاہ شصت ہزار کس عازم جنگ شدہ، پنج کروہ آنطرف بریلی بلشکر انگریزی رسید۔ و روز دیگر جنگ سخت[3]

---

[1] دارد بازخواسی شود بہ من ..... اصل، و در ہوئے: "and no questions were asked"

[2] در اصل اینجا اینقدر عبارت است: "بمسک بتابی ولاحظہ" و در ہوئے: "began to (raise excuses, and to) look for pretexts for delay for treating with Ghulám Muhammad, until he was compelled by the General's importunities to act, and he moved with his army two stages in rear of the General's camp."

[3] اصل: بحسب؛ ہوئے: "sharp (engagement)".

نمودہ، بہ رام پور فرار کرد، و قبائل را برداشتہ برابر رہڑہ[1] در کوہستان متحصن شد۔ از سستیٔ بعضے سرداران انگریز و وفور تہور روہیلہ ہا، نزدیک بود کہ جسم[2] زخمی بلشکر انگریزی رسد؛ لیکن جنرل در قلب ایستادہ بود، باوجود شکست دست راست، خود را جمع کردہ، متواتر[3] بشلک توپ آورد۔ و پیش داران[4] روہیلہ را، کہ بغرور فتح مشغول بر ید مقتولین بودند، و سپاہیان فراری خود، ہر دو را، ہدف شلک[5] ساخت۔ قریب ہزار کس سپاہی و صد گورہ و دہ دوازدہ سردار از ینطرف، و ہمیں قدر آں طرف باچند سردار، کہ یکے از آنہا نجو خاں و دیگر پسر عمر خاں است، مقتول گشتند۔ و از اتفاقاتے[5] کہ دریں معاملہ رو داد اینکہ روہیلہ از کمال[6] ...... استعجال در جنگ کردند؛ چہ اگر لشکر وزیر میرسید، و ایں حملہ می بردند،......[7] ضایع میشد کہ تدارک آں از انگریزاں ممکن نبود۔ الحاصل، بعد فتح معرکہ، وزیر ہم خود را بلشکر جنرل رسانیدہ از عقب داریاں شتافت؛ و در رہڑہ لشکر گاہ کردہ، بہ محاصرہ آنہا پرداخت۔ باوجود (ایں) شکست، روہیلہ

[1] اصل: رہر [2] اصل: "جسم زخمی" "و اینجا "شکست" باید چنانکہ ہوئے میدارد۔
[3] اصل: کرمخوردہ، اینقدر درخواندن آید: "میوار ...... بشانک توپ ..... اُ...... وپیش وزیا ...... راکہ بغرور فتح مشغول بر ید مقتولین ——" و در ہوئے: "And kept up an incessant cannon fire. The advanced guard of the Ruhelas ...."
[4] اصل: سرلا؛ ہوئے: "mark for the fire" [5] اصل: اتفاقات یک کہ
[6] اصل: کمال ضیافت استعمال درجنگ کردند؛ وہوئے: "the foolish haste"
[7] اصل: "کار بنجیال" ہوئے: "The English would have been unable/defeat to remedy the"

همچناں در جنگ احتراز داشتند؛ امّا چوں غلام محمد بملاحظه شوکت
انگریزی، قول حفظ آبرو گرفته، بجهت جواب و سوال آمد، و اذن[1]
معاودت نیافت؛ و نصرالله خاں را، که نائب غلام محمد بود، مستر
چیری از خود ساخت؛ ناچار شده، بعد یکنیم ماه رضا بمصالحت دادند.
قریب پنجاه لکھ زر نقد و نصفهٔ ملک آنها بتصرّف وزیر در آمد؛
از انجمله، دوازده لکھ بجنوں بهاے و مرهم قتیلان و جریحان انگریز
رفته. پسر خورد سال محمد علی خاں مالک و نصرالله خاں نائب
او مقرر گشت. و عمر خاں و سائر سرداران روهیله که اصل آن
فتنه بودند، اذن معاودت و سکونت به رام پور یافته؛ تادیب
آنها بروزگار، که افضل المؤدّبین است، حواله شد. و غلام محمد،
که دراں هنگامه مقید شده بقلعهٔ چنار رسیده بود، آزاد گشته؛
هزار و پانصد روپیه درماهه حصّهٔ روهیله ها برائے خرچ او مقرر گردید
و نامبرده آں مبلغ را بزن و اولادش حواله کرده خود ببهانهٔ گزاردن
حج اسلام از ملکِ کمپنی[2] بروں رفت. و شنیده میشود که
[[3] بعد گزاردن حج به مسقط باز آمده، و از انجا براه سورت به بیجانگر
رفت؛ و اکنوں مستعد ملازمت زمان شاه شده، به امیدے که اعانتش یابد.]

[1] اصل: "رفت معا........" (ذکر محذوف ده) [2] اصل: کنپنه.

[3] در اصل محض اینقدر الفاظ نوشته شد: "در دکن به تپو دربست". درد هوئے
"after performing this pilgrimage he returned: to Muscat, and came on to Surat, whence he proceeded to Bijainagar. He is now prepared to serve Zamán Sháh in hopes of obtaining his assistance in return."

دریں معامله، از مسٹر چیری در چند موضع مراتب کاردانی و امانت ظاہر شده، حقوق وے بر وزیر ثابت گشت. از انجمله این که وکلائے غلام محمد را فریب داد، با اینکه بر آنہا معلوم شد که این مکاوحه[1] از جانب وزیر است و انگریزان بضرورت فرمان وے کمر بسته اند؛ امّا بر وقتے که قابو بدست آید، وزیر را ازیں عزیمت باز خواہند داشت. ونتیجۂ ایں تدبیر امید و حرکت نکردنِ آنہاست. چه باندک حرکت آنہا تمام ملک بریلی مسخر میشد، و پنجاه شصت ضرب توپ و دیگر سامان جنگ[2] بسیار بدستِ شاں می افتاد؛ و چند ہزار سوار سکھ بمدد خود میتوانستند طلبید، و این جنگ در زمین صوبۂ وزیر واقع میشد؛ و کارہا بصعوبت می انجامید. دوم، آمدن غلام محمد و نفاق نصر الله خاں است با قوم خود، که آں[3] نیز موجب سہولت بسیار شد. دیگر، رسانیدن مبلغہائے غنیمت مفتوحه[4] است، بسرکار وزیر، بدون قیل و قال. دیگر، انفصال معاملۂ روہیله است بدیں طریق که برائے وزیر و سرکار[5] کمپنی خوب و برائے آنہا بد باشد. و حالانکه آنجماعت، بشرط ترفیه خود ہشت لکھ ..... میدادند[6]، و او التفات نکرد. و چہار لعل نیز در آغاز نزاع قریب ده لکھ از مسٹر چیری وعده میکرد، اگر[7] با وے کاوش ننماید[8]. و مسٹر چیری آنجاہم[9] امانت و خیر خواہی ہر دو سرکار را کار فرمود. و معہذا، از ناقدردانی[10] وزیر، گذشت آنچه گذشت.

---

[1] اصل: مکاوجه؛ ہوئے: "attack" [2] اصل: سحاب [3] اصل: سر [4] اصل: بسرداشت. [5] اصل: "ترفته خوداست لکھ ذلشان میداند" ہوئے: "Ruhelas were offering Mr. Cherry eight lakhs of rupees on condition of his favouring them." [6] اصل: که [7] اصل: نماید. [8] اصل "الم نات" ہوئے: "(remained) honest"

وقایع سنہ ۱۲۱۰ھ

۱۷۹۵-۹۶ء

دریں سال ٹھیکیٹ رائے معزول گشتہ جھاؤ لعل بدون خلعت ونام لائق وفائق کارنیابت گردید. توضیح آں اینکہ، چوں ٹھیکیٹ رائے کم شخص وبے بیاقت واقع شدہ، وعلاوہ آں، بمعاشرت جوانان صبیح الوجہ مبالغہ دارد، رعب او در دلہا جانگرفت. وخیانت وتمرد وطمع کہ در طبقۂ خلایق از سابق رواج داشت، زیادہ[1] شدہ؛ و کارگزاران خلیع العذار شدند؛ و رفقائے او بیش از دیگراں کوشیدہ، ہریکے طورے خاص دراں باب اختیار نمودند.[2] وٹھیکیٹ رائے، در اندرون دیہات[3]، زمین ویومیہ بہ برہمناں، وانعام [و] وظیفہ ہزارہا بآں جواناں، بمبالغہ میکرد. وبیجناتھ ودھنپت رائے بنام سود لکھہا می اندوختند، باینطریق کہ[4] آمدنی محالات را مخفی کردہ[5] کارروائی،

---

[1] اصل: "ۂ" [2] اصلاً آغاز ایں فقرہ باینطور است: "چنانچہ وٹھیکیٹ رائے....." و "چنانچہ" کہ اینجا بے معنی شدہ، غالباً سہوِ نویسندہ است. [3] اصل: "دیہات وزمین ویومیہ........." [4] ہوئے، کہ "ندارد، چنانچہ، درہوئے، ایں فقرہ کہ "باینطریق" آغاز شدہ مستقل بالذات است، نہ کہ بطریق جملۂ بیانیہ چنانکہ در اصل مخطوطہ است. [5] اصل: "کردد"

خرج روبکاری بر[1] سودے میکردند۔ و بنام انگریزان تمسک گرفته،
خود و اکثر مهاجنان شهر در منفعت شریک میشدند؛ تا اینکه سی
لکه سالیانه سود رقمے در خرج قرار یافت۔ و هلاس رائے و
نرمل داس از آمدنی محالات متعلقه خود را بسیار تصرف مینمودند۔
و علاوه آں، همه اینها، بجز نرمل داس که مرد آدمی و با تمکین است،
از سرشت[2] هرزه گوئی و بدزبانی خود مردم را میرنجانیند۔ و ایں
خوے بد راسخ گشته، از عزبا به [اعزه] رسید۔ چنانچه ادبارے[3]
وزیر و (مسٹر) چیری [را] بخشیده[4]؛ بوصول تنخواه از زر
قسط خود، تا[5] بیست روز در خزانه میدویدند، و سخناں نا ملائم از
آنجماعت میشنیدند۔ مکرر خبر ایں معنی بوزیر و مسٹر چیری رسیده؛
ٹکیٹ رائے عذر خواه شد؛ و باز فائده نکرد، تا اینکه میان
بیجناته و هلاس رائے غبار نفاق بالا گرفته۔ جهاؤ لال بواسطه
بالک رام، که با هلاس رائے یار بود، از همه رازها مطلع گردیده
و بیجناته و، دهنپت رائے تمام ملک در جائداد قرضه گرفته، اقساط
وزیر و انگریز و سائر اخراجات روبکاری به صیغهٔ التوا بهم رسانید۔
ٹکیٹ رائے تدارک ایں مهم ضرور دانسته، بگورنر[6] سرجان شور
پیام[7] برد؛ و چناں وانمود که سبب ایں امر فقط، فضول خرچیِ
وزیر است۔ و درخواستِ پندنامه بنام وزیر، و خطے برائے

---

[1] اصل: "مرا سودی" [2] اصل: برنت [3] اصل: ادبان [4] اصل: بخشد وصول...

[5] اصل: "تا هشت بیست روز" [6] اصل بگورریر سرخاں سور [7] اصل: "تباه برود"

مسٹر چیری، که ساعی شدن استقرار خرچ وزیر دہد، از کونسل نمود۔ وگورنر مطابق درخواست او بعمل آورده؛ مسٹر چیری استفسار نقشهٔ کار از وے کرد۔ چوں مقصد ٹکیٹ رائے ہمیں قدر بود که سی چہل لکھ در اخراجات وزیر و ملازمانش تخفیف یافته، در تنخواه سود سالیانه برود، وضبط فضول خرچی خود و متوسلانش در خاطر نداشت، مسٹر چیری جواب با صواب[1] نیافت۔ لہذا اراده کرد که بواسطه التجاے که ٹکیٹ رائے بجہت تخفیف خرچ وزیر به گورنر بہادر برده، میانهٔ او و وزیر نزاع انداخته، مقصد انتظام خرچ بلکه جمع[2] جائداد وزیر ہم حاصل نماید، باینطریق که حسن رضا خاں بخشی و بھجراج[3] خزانچی و یکے دیگر دیوان، ووزیر خود [نگراں[4]] کار ہمه شد۔ وچوں توجه وزیر غیر ممکن بود، گمان میکرد که آں امر بمن تفویض خواہد یافت؛ و ہمه ہا برائے نام، و مدار[5] جمله کارہا تمام موقوف بر اشارهٔ مرا[6] خواہد شد۔ دریں وقت بعضے عقلا به وے [گفتند[7] که] تقویت وزیر مناسب نیست، اما زاغ[8] انداختن درمیان ایں دو کس خوب است۔ چوں ٹکیٹ رائے

---

[1] اصل: بے صواب [2] اصل: "جمع ہم جائداد وزیر حاصل نماید" و'ہم' بعد 'وزیر' مناسب تر است و بعد 'جمع'، غالباً سہو کاتب۔ [3] ہونے۔ 'بھجراج' (که دریں مخطوطه باینطور نوشته) را مطابق نسخهٔ خود بہراج خوانده، در حاشیه مینویسد که "غالباً بچھراج است"۔ [4] در اصل بیاض و در ہونے: "Superintendent"

[5] اصل: مدار حمله [6] معره [7] اصل کرمخورده باینطور نوشته: "گی... لو" [8] ہونے "Create breach"

را اپنا ہے بجز انیطرف باقی نخواہد ماند، گردن بحکم خواہد داد، و دخل در کارہا بے مانع میسر خواہد آمد؛ آنوقت بہت بریچ انتظام ہر امر می تواں کرد۔ و ایں صلاح درست بود۔ لکن مسٹر چیری طرف وزیر بنا بر ابلہی او[1]......... از کونسل...... آں مصلحت گردد۔ باآنکہ مسٹر کوپر[2]....... ایں رائے مینمود[3]، خدا داند بہ کدام مصلحت گورنر اجازت داد۔ جھاؤ لعل و بھجراج بوزیر مشورہ دادند کہ بالفعل مسٹر چیری را دلخوش کردہ، باعانت او ٹکیٹ رائے را معزول، و اختیار کارہا بدست خود باید گرفت؛ بعد ازیں امید مسٹر چیری را بہ گفتگو منقطع خواہند[4] کرد۔

بباید دانست کہ اینجماعت ہمہ ہا درانوقت اعانت مسٹر چیری در عزل ٹکیٹ رائے مینمودند و ہر یک مقصدے، کہ[5] قاصد ارادہ دیگرے بود، درخاطر داشتند۔ چنانچہ جھاؤ لعل بنا بر نگاہ[6] بتقریب وزیر نیابت را بجہت خود میخواست۔ و بھجراج گمان میکرد کہ چوں وزیر با ٹکیٹ رائے بدخل مسٹر چیری راضی نخواہد شد، آں کار بر تفضل حسین خاں قرار خواہد یافت۔ و حسن رضا خاں و مرزا جعفر میدانستند کہ بنام بخشی گری رو[7] بکار نیابت خواہند کرد۔ و از مقصد مسٹر چیری، کہ نہ از برائے حصول مقصود ایشاں ایں نقشہ قرار دادہ، غافل بودند۔ چنانچہ

---

[1] اصل: " اودانست کہ درسہ از کونسل اسپنداں آں مصلحت گردد" ودر ہوئے: "deeming it proper to side with the Wazir, because of his incapacity, asked the Council for permission to adopt this course"
[2] اصل: "کو پر بہ ضعیف"؛ ہوئے: "Cooper was against..." [3] اصل: "مینمود کہ خدا....."
[4] اصل: خواہم [5] اصل: "کہ صد ارادہ......" [6] اصل: "بر سکہ تقریب" [7] اصل: "انکار ناخواہم کرد"

اگر[1] سخن مسٹر چیری با جھاؤ لعل پیشرفت می یافت، بعد ازاں او را بایں دو و بھجراج در افتادن میشد۔ و ایں اشخاص آں زماں بجہت رونق کار خود، کار... [2] ... جھاؤ لعل کردہ[3] مینمودند۔

القصہ بعد عزل ٹکیٹ رائے و وضوح مقصد مسٹر چیری، بھجراج، از امید تقرر[4] تفضل حسین خاں و قصد مالکی خود کہ در خزانہ مد نظر داشت، مایوس شدہ، بضرورت شروع بتقویت جھاؤ لعل نمود۔ حسن رضا خاں چوں مفرے نداشت، ہمچناں با مسٹر چیری ماندہ؛ [و] جھاؤ لعل کہ شکست بھجراج و تفضل حسین خاں ہر دو در خاطر داشت[5]، در انو بمقتضائے مصلحت، یکے[6] گشت۔ و مدتے مسٹر چیری را امید وار داشتہ، آہستہ آہستہ بے پردہ شدن گرفت۔ بعد ازاں مسٹر چیری از قرارداد سخن راند۔ وزیر گفت کہ من بر قرار خود[7] بودہ، بکارہائے ملک مستعد ہستم؛ و جھاؤ لعل واسطہ رسانیدن احکام منست؛ او در امرے کہ ضرورت افتد، البتہ بہ شما مشورہ خواہم کرد۔ مسٹر چیری در انوقت خبردار شدہ، بضرورت ارادۂ تقویت ٹکیٹ رائے کرد۔ دریں وقت ہم چند کس بہ مسٹر چیری مشورہ میدادند کہ ایں ارادہ خام است؛ باید کہ قرض مہاجناں را کہ بدنامی التوائے آں بر انگریز النست، در پیش کردہ، درخواست سرانجام ایں را[8] از وزیر نماید؛ چوں ادائے آں یکے ناممکن است، بایں حیلہ سررشتۂ دیوانی بہ ٹکیٹ رائے

---

[1] اصل: بگر۔ [2] اصل: بکہہ [3] اصل: کردہ [4] اصل: لعرا [5] اصل: یکے گست؛ ہوئے؛ "took the same side" [6] اصل؛ "خود بودہ" [7] اصل: رر دزر را۔

قرار خواہد یافت - وحقیر ہم در آغاز کشمکش بمسٹر چیری گفتہ بودم کہ شمارا ایں[1] معاملہ اول است، امّا من مثل ایں دو سہ قضیہ بسابق دیدہ ام؛ بخوبی معلوم منست کہ وزیرو جھاؤ لعل وبھجراج تن بہ خیالات شما نخواہند داد؛ مناسب آنکہ، دریں وقت غرض وزیر بشما والبتہ است، دو سہ کس را، کہ بصفت[2] وفا وکاروانی معروف باشند، مشغول کارہائے وزیر کردہ، بواسطہ آنہا شروع درمطلب[3] نمائید؛ وامور را صرف بروعدہ ہائے ایشاں موقوف نگذارید۔ مسٹر چیری در جواب گفت کہ قوم مرہٹہ بمکاری وعیاری مشہور اند، ومن باآنہا معاملہ کردہ ام؛ کار ایں مردم کہ درحساب نیستند، بر من[4] باید گذاشت وتماشا باید کرد کہ چہ میشود؛ بعد از انکہ از نتیجہ سعی باآنکہ در استرضائے وزیر دارم، سررشتہ کار بدست من درآید، ہر کاریکہ منظور منست[5] بعمل خواہد آمد۔ الحاصل مسٹر چیری کاغذ سہ سالہ ٹکیٹ رائے را دیدہ، بوزیر گفت کہ از روئے کاغذ (حسن) خدمت ٹکیٹ رائے ظاہر میشود ومظنہ[6] خیانت او غلط برآید؛ مناسب آنکہ دیوانی بروو بخشی گری بہ حسن رضا خاں قرار یابد، وجھاؤ لعل بہ کار قدیم [و] بھجراج بخزانہ مامور باشد۔ وزیر جواب داد کہ مظنہ[7] خیانت ٹکیٹ رائے، کہ بقول شما ثابت شدہ، بایں کاغذ جعلی او [و] ایں نظر سرسری

---

[1] اصل: الدین [2] اصل: لصعہ [3] ہوتے: "reform" [4] اصل: بس [5] اصل: انس

[6] اصل: مطعہ؛ ہوتے "Imputation" [7] اصل: پر تری

شما چگونه دفع میتوانند شد؛ و عزل او بایں شروط شده که در تقویت او دیگر باره ازاں طرف کوشش نشود. بنا بریں تباین میان وزیر و مسٹر چیری گفتگو بدرازی[1] کشیده، سبب فیمابین[2] برہم گردید. و چوں بدون شدّ و تخویف اصلاح وزیر ممکن نبود، و دراں نزاع بودنِ مسٹر چیری پیش وزیر مناسب نمی نمود، لہذا گورنر، مسٹر چیری را عزل کرده، لومسڈین[3] صاحب را، که کلانتر[4] بنارس بود، بد انکار مامور ساخت؛ وزیر نوشت که مسٹر چیری را بنا بر حفظ مرتبه شما از کار موقوف داشتم، با مول آنکه جھاؤ لعل را که افساد پیشه است در کار نیابت دخل ندهند. و وزیر و جھاؤ لعل ایں معنی را حمل بر ضعف گورنر کرده، لظاہر موافق و بباطن تمام بر خلاف آن شروع نمودند. معلوم باد که ایں کشمکش ها که وزیر دریں معامله با مسٹر چیری کرده، از جهت لغویتے بود که بھراج از زبان تفضل حسین خاں و گماشته[5] خود شنبھوناتھ[6]... رہنمائی وزیر میکرد؛ و سخنان دروغ ساخته، از مزاج گورنر و سررشته کار انگریزاں امید حصول مقصد باو مید اد. والاّ وزیر اینقدر جرأت بر تخالف مسٹر چیری در انوقت نداشت، و قضیه بریں درازی نمی کشید. و عجیب تر اینکه بعد عزل مسٹر چیری و ظفر بر مقصود خیال نیابت در سر بھراج[7] گرفته [با] جھاؤ لعل طریق اخلاص و با تفضل حسین خاں

---

[1] اصل: بازی کننده [2] اصل: مرہم، ہونے "they ceased to visit each other"

[3] اصل: بس جان! ہونے: Lumsden [4] ہونے: "agent" [5] اصل: موسر [6] اصل: ... ہونے: بچھراج

که پانزده سال درحمایت او اوقات میگزرایند، مسلک نفاق اختیار کرد۔ وباوجود اینهمه (شعبده) ہا الی الآن از جمیع آفات مصئون دراںنہا فرصت بسر میبرد۔

وہم دریں سال عالیہ بنت برہان الملک مغفور بعالم باقی[1] خرامید. او زنے بود باوقار عصمت و شہامت؛ مادام الحیات درامارت وعظمت گزرانید؛ قبل از ولادت با سعادتش عسرتے لاحق حال نواب برہان الملک بوده؛ بمجرد تولد او مقدمات ایں دولت از نہانخانۂ تقدیر رخ نمودن گرفت۔ و بسمائے روزافزونے، نسیم لطف وزینت حقیقی[2] در وزیدن آمد۔ ہنگامیکہ نواب صفدرجنگ از احمد خاں بنگش شکست خورد، نواب عالیہ در شاہجہاں آباد بود[3]۔ جاوید خاں مدار المہام سلطنت ارادہ کرد کہ بے ادبی کند۔ بیگم معہ ملازمان خود مستعد مدافعہ شدہ، باعث کندئ دندان طمع او گردید۔ وپس از وصول صفدرجنگ، خزائن خود را فدائے او کرده، جمیع ملازمان شوہر را خلعت واسباب ثروت وحرب کہ درمیان سفر تاختہ بودند، بخشید۔ ازاں باز بے مایہ شدہ، تمام عہد پسر بجاگیرے کہ[4] یک نیم لکھ سالیانہ ازاں حاصلش وعطائے بادشاہ بوده، قناعت نموده، طمع در ملک وخزینۂ او نکرد۔ وہرچند نواب مرحوم در صدد[5] خدمت گزاری آمده (حیلہ ہا) برانگیخت، فائدہ براں مترتب نشد. بنابریں، بعد فوت آں

[1] اصل: فانی [2] اصل: "سیماب روزافزونی مہب لطف وزیب حقیقی......"
[3] اصل: بود [4] اصل: می ماہ [5] "کہ" غالباً از سہو کاتب قبل از "بجاگیرے" نوشتہ شدہ۔ [6] اصل: حدد

مغفور، از نقد و جنس، زیاده از ده پانزده لکه، که آنرا هم بجهت سفر حج اسلام از خرچ باز داشته بود، باقی نماند. اما وزیر به گمان اینکه متروکات او بسیار خواهد بود، متوسلان بیگم ایذائے[1] بسیار رسانید. چنانچه رسم نشستن چهل روز بر موضع فوت (شده) که در زنانان هند رواج تمام وارد، به تعزیت[2] داران بیگم بجا آوردن[3] نداد. و بی بی[4] هائے کهنه سال، خواصان صفدر جنگ و محرم علی خاں و مطبوع علی خاں را، که هر یک شصت هفتاد سال بعزّتے، که ما فوق آں متصور نیست، گزرانیده، عادت بآں کرده بودند، و نواب مرحوم در حضور آنها مؤدب می ماند، در همان هفته ازاں خانه برآورده، سلاسل در پا، پیاده در کوچه هائے فیض آباد گردانیدند. و بمحض توهم ضرب و ستم بسیار کرده. بعد ازانکه چیزے بعمل نیامد، همچناں بلکهنؤ آوردند؛ آخر به ضبطی[5] اموال خاصه آنجمع[6]... شده، آں عمل شنیع که موجب تنفر هر کسے شد، تمام گردید. و بجز از ذخیرهٔ نیک نامی چیزے، زیاده ازاں که در آغاز معلوم بود، بحصول نرسید[7].

دیگر از وقایع ایں سال، آمدن جنرل موصوف است بکانپور. توضیح[8] آں اینکه سرداران کنپور در حصول مناسب[9] مطالب خود گفتگوئے به کونسل بکلکته کرده بودند؛ و جنرل، بجهت تصحیح[10] آں، بسواری ڈاک وارد آنمکان شده، اصلاح .... داد. وزیر

[1] اصل: اندازی [2] اصل: تعزیه [3] اصل: آوردند [4] اصل: بوبو. [5] صلح؛ [6] اصل: منوسد [7] حسب معمول در اصل: "بوضخ" [8] اصل: صحیح [9] اصل ذات العین؛ هوئے: " Points of dispute "

جھاؤ لعل را، به بهانهٔ همراهیِ وزیر علی، باستقبال و مهمانی جنرل بکانپور فرستاده، درخواست آمدن او به لکھنؤ کرد. و جنرل، بعد الفراغ کار، در عین ...[1]...... قضایاے مسٹر چیری، به لکھنو آمده؛ و مراتب به نصیحت بجا آورده، در همان زودی عازم کلکته شد.

---

[1] اصل: علی؛ "While the dispute with Mr C. was in progress"

وقایع سنہ ۱۲۱۱ھ
۹۷-۱۷۹۶ء

در ابتدائے محرم ایں سال مسٹر چیری از لکھنؤ عازم بنارس گردید۔ و مسٹر لومسڈین مثل بیکاراں دراں شہر منسلم[۱] گشتہ۔ کوکب بخت جھاؤلعل بشرف کمال رسید۔ غلام قادر خاں، کہ نوکر کمپنی و زبان مسٹر لومسڈین بود، بہ سلوک کاذبہ جھاؤلعل از خار فتنۂ خاطر او بہ کلی جمع شد۔

وحقیر، نزد ایں وقت مقام لکھنؤ[۲] مناسب ندانستہ، رفاقت مسٹر چیری اختیار کردم۔ وہمہ برسات در بنارس گزرانیدہ، عازم کلکتہ شدم۔ زیراکہ جھاؤلعل دراں قضایا، بالواسطہ و بے واسطہ فکر[۳] مرا براعانت خود وترک رفاقت مسٹر چیری میکرد؛ وچوں ایں معنی بعمل نیامد، درصدد عداوت برآمدہ؛ احتمال غالب بود، کہ حیلہ برانگیختہ، ایذا رساند۔ وہمدریں ایام محالات بریلی، کہ بہ شنبھو ناتھ برادر بیجناتھ تعلق داشت، بہ تخفیف جمعے حوالۂ الماس نمودہ۔ علاقۂ نرل داس و بیسوارہ ڑا میان مرزا مہدی و نواز سنگھ ارد[۴] لی تقیم کرد۔ مجملے از

---

۱ اصل: منتقم ۲ اصل: از ۳ اصل: مکر ۴ اصل: ایرانی

حال مرزا مہدی اینکہ با وصف آنکہ او از خاک بر داشتۂ[۱] ٹکیٹ رائے بود، و بہ عصر نیابت مومی الیہ بہ حسن رضا خاں متوسل شدہ، داعیہ نیابت و اظہار آں بے محل نمود۔ و ٹکیٹ رائے بدیں سبب او را عزل نمودہ، در عوض[۲]...... او را محبوس فرمود۔ بعد چندے کہ در ٹکیٹ رائے متزلزل گردید، او از حسن رضا خاں بریدہ بہ جھاؤ لعل توسل جست۔ و بمجرد ادائے پنج شش لکھ خلاص گشتہ، بنا بر خوشامد ہائے ارذل[۳] کہ عار غیور انست، اعتضاد او گشت۔ و حالا با تفضل حسین خاں، بتقریب اینکہ [پسر[۴]] خان موصوف داماد برادر اوست، آمیزش دارد۔ و با وجود ویرانی ہا کہ در بریلی کردہ، دخیل کار ملک شدہ، در بداندیشی حسن رضا خاں و جھاؤ لعل و ٹکیٹ رائے ہر سہ مبالغہ می فرماید۔

القصہ کارکیہ جھاؤ لعل دراں ایام برائے وزیر کرد، ایں بود، کہ مد[۵] خرچ اعزہ و قدیمیان و سرداران سپاہ و نیز[۶] اقربا و برادران و زنان حرم برہان الملک و صفدر جنگ و نواب مرحوم بعضے را بسیار کم و بعضے را بانمرہ[۷] موقوف داشتہ۔ کفایت آں بخزانۂ خاص اورسانید۔ و از بدنامی استر[۸] داد از انگریزاں قرضہ عہد ٹکیٹ رائے کہ قرب یکنیم کرور بود[۹]...... گردانید، باینطریق کہ آنچہ بمتسک انگریزاں بود

---

[۱] اصل: لصر خاس؛ ہوئیے "embazzlement" [۲] اصل: ازل [۳] ہوئیے۔ [۴] اصل: مدد۔ [۵] اصل: حی [۶] کذا [۷] اصل: اسْترا [۸] اصل: مصروع، ہوئیے: "Paid off"

سود را موقوف و چہل لکھ از وزیر قرض کردہ نقد ادا نمود۔ و قرضۂ
مہاجناں شہر[۱] را بر ہفت سال قیمت و تنخواہ آں بر عالم بالا تر نمود۔
بعضے از انہا ایستادگی[۲] داشتند۔ چوں جواب و سوال معاملہ بہ راجہ
مہرا مفوض[۳] شد، حساب خود را فہمیدہ، قبول آں تقسیم نمودند۔ و امّا
در تصرفات عملۂ[۴] وزیر و متوسلان ٹکیٹ رائے، کہ حالا با قربا و متوسلان
او منتقل شدہ بود، ہیچ غور نکرد، بلکہ آں (رسم) بہ نسبت سابق بیشتر
شدہ۔ آں قدر پردہ ملک[۵] کہ در عہد پیش بود از سایہ رفع شدہ۔

معلوم باد کہ ایں حال جدید نیست۔ قبل ازیں ہم، ہر کس را
بکارے می گماشت، گویا آں خدمت را بجاگیر او میداد۔ چنانچہ بالک رام
کہ ناظر ہزار نفر بارگیر بود از دانہ خوری اسپہا و نعلبندی ہر ماہہ دو دو
گردنی[۶] سالیانہ و درماہۂ بارگیراں از ٹکیٹ رائے میگرفت۔ معہذا در
سفر[۷] و حضر دراں سردی ہمہ ...... بودند، و بداں سبب بسیار تلف
شدند۔ و در سالے دوبار بوقت روبکاریٔ سفر، نعلبندی میکنانید[۸]؛ و
دانہ در ہر چند روز یکمرتبہ میداد؛ و درماہۂ بارگیراں نصف میرسانید۔
اگر کسے از بارگیراں اظہار ایں اعمال در دربار میکرد، جھاؤ لعل اورا

---

۱ اصل: "سرلاسرلیثی سال قیمت و تنخواہ ...." ۲ اصل: مفوش ۳ اصل: "استادگی"
و ممکن است کہ ایں "استادے نداشتند" باشد۔ امّا ہوئے ایں را ایستادگی خواندہ "Stood out"
نوشتہ۔ ۴ اصل: غلّہ ۵ کذا؛ ہوئے "thin (veil)" ۶ اصل: کردنی
۷ اصل: "سفر رہروراں سردی ہمہ ...... (ذکر مخوردہ) بودند" و در ہوئے: "The
horses had to stand uncovered for three watches in the depth of winter"
۸ اصل: میکنانیدد

مجنون و خبط[1] ...... ساختہ، از نوکری برطرف میکرد۔ آں را کہ خود از فرمائش روبکاری وزیر و مزاج دلدہی او، فرصت بسر خاریدن نداشت۔ چنانچہ از دو ساعت شب باقی ماندہ تا یکنیم ہر روز، و باز از [چہار ساعت] ہر[2] روز تا دہ ساعت ہر شب، بلا[3] منقطع دراں دتعمیل) مصروف بود۔ اگر بر گماشتہہائے خود اعتماد نکردہ، متوجہ کار آنہا میشد، آں [اثر[4]] از دست میرفت۔ نظیر ایں آنکہ روزے الماس علی خاں بوے گفت کہ نواب صفدر جنگ، باوجودیکہ کار یک صوبہ داشت، دو پہر در توجہ معاملات صرف می[5] کرد؛ و بر شما اینقدر بار است، مناسب آنکہ وقتے و مکانے برائے خود معین نمایند۔ جواب داد کہ احوال صفدر جنگ معلوم نیست، اما اینقدر میدانم کہ کار یک پرگنہ و یک صوبہ و دہ صوبہ ہمہ برابر است؛ و ہر کس کہ مذکورہ معاملہ بمن نماید، در جواب آں، یا آرے، یا نہ، باید گفت؛ برائے ایں قدر کار وقت [و] مکان[6] تعین کردن حاجت نیست۔ و[7] ہم بدیں جہت است کہ وزیر از وے راضی بود؛ و ہموارہ بر زبان می آورد کہ حسن رضا خاں و ٹکیٹ رائے و حیدر بیگ ہر سہ نمک حرام بودند؛ و خانۂ ہرا جھاوٴ لعل

---

[1] اصل: "خط بتوب ساختہ" [2] اصل: ہر روز باقی ماندہ تا ہر شب۔
[3] اصل: لا یقطع [4] در اصل بیاض، و در ہوئے "Influence" [5] ہوئے میکرد رائمی کرد" خواندہ، لکن اینجا محل اضافہ "نہ" نیست چنانکہ از عبارت آئندہ ظاہر میگردد
[6] اصل: "مکان سمس تعین ......" [7] اصل: "او" و ایں غالباً سہو کاتب است۔

[درست ساخت].[و این عجیب مغالطهٔ او بوده[1]]

[و بعد از ینها وزیر برائے سفر آں موسم مستعد شد، و دریں سفر برائے ظاهر کردن بر[2]] انگریزاں [و رعایائے خود آں عزّتے که جهاؤ لعل را باں سرفراز کرده[2]]، قصد اله آباد و کانپور و فرخ آباد نمود. و عمارات قلعه اله آباد را که، بجهت نقل سنگے چند بلکهنؤ خود خراب کرده بود، امر[3] بعمارت فرمود. از انجا بکانپور آمده، بنا بر محل نیافتن[4] جهاؤ لعل پیش سرداران آنجا، هزّجر[5] شده لفرخ آباد رفت. و پسر کلانِ مظفر جنگ را عزل نموده، طرف دیگرے از پسران او گرفت.

توضیح آں اینکه مظفر جنگ پسر احمد خاں بنگش دراں ایام مرده، پسر کلانش جانشین شده بود. وزیر اورا به زهر دادن پدر منسوب کرده، معزول ساخت. معلوم[6] نیست که ایں سخن راست بود یا دروغ؛ امّا گمان[7] غالب اینکه ایں امر از تدبیرات جهاؤ لعل باشد،

[1] هوئے: "This was a curious delusion of his." "set to rights" و مخطوطه اینقدر ندارد [2] مخطوطه ندارد، و در هوئے: "After these affairs had been settled the Nawab Wazir prepared for his tours of that season, but on this occasion he resolved to visit (Allahabad, Cawnpore and Farrukh-abad) to show off (to the English) and his subjects the dignity with which he had invested Jhao La'l."

[3] قبل "امر" مخطوطه "و" دارد [4] اصل: یافتن [5] اصل: نزجر؛ هوئے "feeling snubbed" [6] اصل: موم [7] اصل: بکمال

بغرض مختاری خداوند خاں۔ زیرا کہ جھاؤ لعل از جانب گورنر نا مطمئن وہمواره در فکر......[۱] ارکان دولت خود بود۔ چنانچہ مرہٹہ ہائے کالپی را از خود ساخت؛ وقوت علی بہادر را، بہ نسبت ہمت بہادر کہ دختر او بہ پسر جھاؤ لعل بطریق تبادلہ منسوب شده، از خود[۲] ش میدانست؛ وعمر خاں را، کہ باعث فتنۂ غلام محمد بود، از رام پور طلبیده بملازمت وزیر میکنانید[۳]؛ وشکایت نصر اللہ خاں از زبان وے ظاہر کرده، درصدد آں شد کہ دست قدرت عمر خاں را در رامپور مبسوط سازد۔ چوں گورنر باز خواستِ ایں امر کرد، بظاہر در گزر و رخصت عمر خاں کرده، جواب داد کہ وزیر از جہت حصول شمشیرے ویرا طلبیده داشتہ بود۔ و ہمیں مصلحت نیابتِ خداوند خاں را در فرخ آباد میخو است۔ چوں باوجود پسر کلاں مظفر جنگ، اقتدار خان مذکور بر افغانان مئو و شمس آباد و فرخ آباد ناممکن بود، چہ عجب کہ ایں ہمت باو داده باشد[۴]۔

دیگر از وقایع ایں ایام، آمدن زمان شاه بادشاه ابدالی بہ لاہور و نخزیدن سکھاں[۵] است بموش خانہ ہائے ملک پنجاب۔ چوں گمان بود کہ شاه ابدالی مانند جدّ خود، در لاہور توقف نکرده، بتاخت[۶] لکھنؤ و بنارس خواہد آمد، زیرا کہ در دہلی خراب چیزے کہ آں جماعت گرسنہ را سیر نماید، در نظر نبود، لہذا سرداران انگریز

---

[۱] اصل: نشنید؛ وہوئے؛ " elevating " [۲] اصل: "خود می میداشت" [۳] اصل: بکنانید [۴] اصل: "باشند" [۵] اصل: سکنات [۶] اصل: "ساحت"

مستعد مدافعہ شدہ، بہ پشت گیری قلعۂ الہ آباد و اتصال دریائے گنگ
کہ بجہت آذوقہ[1] مفید بود، در قنوج لشکر گاہ ساختند۔ و (اینجاہا)
تواتر آلات حرب و فوج کمک از کلکتہ بدیشاں پیوستہ، بنظر
ورود او استادند۔ اما شاہ ابدالی قصد تسخیر لاہور کردہ؛ بعد
چندے کہ اخبار بغی برادرش محمود والئ ہرات بتحریک و اعتضاد
محمد خاں بادشاہ ایران شنید، بسرعت تمام معاودت بکابل نمود۔
فوجے، در دو آبہ مابین[2] اٹک و جہلم کہ بقدر ثلث[3] ملک پنجاب است،
گزاشت۔ چنانچہ آں مردم آں ملک را در تصرف خود دارند۔ چوں
فوج روس قصد ایران کردہ، محمد خاں باایشاں [مشغول شدہ][4]۔
مسموع میشد کہ میاں محمود و زماں شاہ صلح گونہ شدہ، در آغاز زمستان
باز بہ لاہور خواہد آمد۔ اما مصلحت جمعیت انگریزاں در قنوج معلوم نشد۔
ہمانا کہ مکنون ضمیر ایشاں ایں بودہ باشد کہ بعد بوصول زمان شاہ،
بدہلی کوچیدہ در محالات بریلی بر لب گنگ، در جائے کہ پایابست[5]،
استقامت خواہند کرد۔ و الا از قرار فوج در قنوج، لکھنؤ و بنارس
محفوظ نمی تواند ماند؛ چہ ہر کہ قصد لکھنؤ بکند، از راہ اکبرآباد کہ عبور
گنگ و جمن ہر دو ضروری افتد، نخواہد کرد؛ بلکہ گنگ[6] را بنا بریں
بر سر دوار پار شدہ، روہیلہ ہائے غوث گڑھ و رام پور را جمع
کرد[ہ]، بے مانع راست بلکھنؤ و بنارس خواہد شتافت۔ پس

---

۱ ہوئے: supplies ۲ اصل: مانس ۳ ملت کے ہوئے: occupied with
۵ اصل: باآبست ۶ اصل: کمک را......

برائے حفظ لکھنؤ استقامت طرف بریلی برلب گنگ مناسب است. [1] وروہیلہ ہائے رام پور ہم بدیں سبب یکایک حرکت خلاف نمی توانند کرد، واسداد معتبرہائے پایاب گنگ بخوبی ممکن است. و[2] نیز دریائے گنگ درست و قلعہ الہ آباد ہمچناں برلب ست و بجہت آذوقہ امکان تنقیض نہ.

الحاصل، درہمیں ایام کہ آوازۂ آمد ابدالی گوش سامعاں را برداشت، خبر ارادہ سازش جھاؤ لعل با ابدالی در کلکتہ رسیدہ. گورنر سرجان شور بیقرار گشت. وزیادہ ازیں کاہلی[3] در امورے مناسب ندانستہ، و تفضل حسین خاں را بہمراہی خود برگزیدہ، تا بنارس بر ڈاک، و از آنجا باسہ چہار ہزار سوار و پیادہ با استعداد و لایق، راہ لکھنؤ پیش گرفت. و وزیر و جھاؤ لعل، کہ قصد گورنر از جہت استقرار کار جنگ زماں شاہ می دانستند، تا جونپور استقبال کردہ، باتفاق بہ لکھنؤ برگشتند. بعد فراغ امور رسمی و تبدیلی وزیر دستار باکلاہ و امثال آں، گورنر درخواست عزل جھاؤ لعل و نصب نائب دیگر کرد. وزیر بقدر امکان عذر آوردہ، چوں مجال[4] تمرد در الوقت نداشت، جھاؤ لعل را از آمد و رفت دربار ممنوع نمود. و تفویض نیابت بالماس جزم کردہ؛ بجہت فریب تفضل حسین خاں وحصول بعضے اغراض، اسمٍ او را ہم مذکور میفرمود. و قبل از انکہ از گورنر[5] رسیدہ

---

۱ اصل: الست ۲ اصل: "وزیر در باب....." ۳ اصل: کاہلی ۴ اصل: بجال کردہ ۵ اصل: اسپیداں؛

آں می نماید، مہرو بعضے حرفات بالماس سپرده، علامات تفویض نیابت بوے ظاہر ساخت۔ و آں سیٔر گرگ، با وصف اینکہ ہموارہ از قبول آنکار بجاشا داشت، بجہت پیشرفت مکر وزیر وبقائے جہاؤ لعل، قبول آں پرداخت۔ مقصد وزیر اینکہ اگر اینکار بوے تفویض یابد ہمچناں صورت بیگانگی با انگریزاں باقی خواہد ماند؛ و معائب جہاؤ لعل بسبب عدم کاوش الماس بوے ظاہر نشده؛ آہستہ آہستہ دیگرباره [به] عرصہ آوردن او صورت خواہد گرفت۔

اما چوں گورنر میدانست کہ نیابت [به] الماس دادن از قبیل دنبہ بگرگ سپردن است، قبول آں نکرده، بجہت تفضل حسین خاں درخواست فرمود۔ وچوں خود وزیر نام او برده، انکار نتوانستہ، بکراہ تمام قبول نمود۔ و مضمون لایحیق مکر السیئ الا باھلہ بوضوح[1] پیوست۔ و گورنر، بعد استقرار آنکار، و اضافہ کردن شش لکھ درسالیانہ کنپو نزک سواراں نونگاہداشت، و اخراج جہاؤ لعل بطرف عظیم آباد، بمستقر خود رو نہاد۔

و وزیر، مقارن رخصتش، میجر پامر کہ بجہت تقویت تفضل حسین خاں ماندہ بود، و دیگر اعزّہ انگریزاں را از مکانہا

---

[1] ہوشیے: "Old Wolf" ۔ ۲ اصل: بوضوح

که حیین و رود گورنر خود فرود آورده بود، به عجلت تمام ....[۱] نموده ....[۲] بعد ازانکه سبب آں پرسیده شد، عذرے گفته. با تفضل حسین خاں گاہے ....[۳] وگاہے بلطف می گزراند. و در عزم خلیع العذاری[۴] و استقلال که در عهد جهاؤ لعل عادت کرده بود سر برده نهانی[۵] در فکر تدارک می باشد. و الماس هم بسبب همان خفتے[۶] که در تعیین نیابت بوے رسیده، ....[۷] و در فکر بداندیشی است، تا از پرده غیب چه بظهور رسد:

به بینیم با کردگار جهاں درین آشکارا چه دارد نهاں[۸]

بباید دانست که تقرر استقامت جهاؤ لعل در عظیم آباد نامناسب واقع شده، زیرا که کار او بیافت این همه تعظیم نداشت، بلکه اخراج مطلق صلاح بود. چه اعتبار چنیں فرومایگاں رعب ریاست از دل ہیبرد ماں می برد و عدم امضائے تجویز الماس بجا بود، چه الماس را قوت بیست هزار و پیاده و خزانه وافر بتغلیب[۹] بهم رسیده است؛ بچنیں کس قوت دیگر دادن خلاف رویه ملک داریست. معهذا آنقدر ویراں کار است، که هر ملک که بوے تفویض شد، اگرچه در عمل داری آں ....[۱۰] چند تحلیل نشد، امّا نجاک سیاه برابرش ساخت. چنانچه از قلت جمع علاقه او، که در شرح مسطور است، اینمعنی بوضوح می پیوندد. و الی الآن دو مرتبه بغی کرده. نوبتے معه فوج و توپخانه و خزانه

[۱] " نذر نموده هر کی را برورداد. لعد ازانکه —" ہوئے؛ [۲] اصل: نعف؛ ہوئے؛ " turning out " [۳] کذا؛ ہوئے: " at cross " [۴] اصل: شد؛ وممکن است که فقره باینطور باشد: " سر برد نهاد در فکر تدارک میباشد." [۵] اصل: " هر یک راز ہائے وزیر در فکر بداندیشی." وہوئے: " shares the consels of Wazir " [۶] خلاف دستور ہوئے ایں بیت را ترجمه نکرده، وہم در حاشیه ذکر نکرده. ودر مخطوطه غالباً از سهو کاتب "کردگاران" در مصرع اوّل نوشته شده. [۸] ہوئے: " embazzlement " [۹] اصل: " بچهائی چند تحلیل شد." ہوئے: " though he was for several reasons maintained "

خود می خواست که با فراسیاب خاں ملحق شود۔ دو دفعه بهماں نوع قصد کابل داشت، تا اینکه حیدر بیگ خاں جمع مطالبش ادا کرده۔ نوبتے مسٹر جانسن و نوبتے برسٹو صاحب بجهت تسلیمش معزول شدند؛ آنزماں برگشت، که ایں حرکات نه بوجے که دربنولا ازوے شنیده میشود، بنابر حاشیه خوری عزل او وجوب بغرض حصول مطالب و تنخواه خود و وزیر بوده باشد۔ اما لقب تفضل حسین خاں بنابر وفور دانش و بینش خاں موصوف و امتیاز نیکو در اهلکاران وزیر وارد معقول است۔ و نه بجهت اصلاح[1] فیما بین وزیر و انگریزاں برتری[2] براں متصور نیست۔ لکن اصل مقصد که عبارت از انتظام سپاه و ملک، یا برداشتن دستورات بد که دراں مردم رواج یافته، یا اصلاح حال وزیر بوده باشد، تا ممکن[3] الحصول است۔ و از خاں موصوف یا دیگرے از اهالی آں ملک امید ایں معنی داشتن از قبیل گم شده صحن خانه را بر سقف عمارت جستن است؛ نه براکه آں امید حاصل نمی شود مگر باشتمال قوت انگریزاں و ناظر شدن ایشاں بهر چیزے و کل اعمال اهلکاران آں ملک و سپاه۔ چه اگر وزیر و اهلکاران او قوت انفعالی یابند[4] برائے نصیحت میداشتند، و ایں ده یا نزده سال که اختیار کلیات امور، بعد مسٹر جانسن و برسٹو صاحب، در دست خود یافته، نظے[5] میدادند و حالانکه هر کس بطرف اغراض خود کشیده، کار را رسانیدند بجائے، که امروز رسیده است۔ و حالا شخصے[6] که نائب شود،

---

[1] کذا؛ ہوئے: "relish to remove" [2] اصل: برندی [3] اصل: "ممکن الحصول"

[4] اصل: برجری [5] اصل: نامه [6] لطیے؛ ہوئے: "Reforms" [7] اصل: محففے.

اگر مدار کار بر ضعف و[ل]...... گزاشتہ، کاوش اعمال وزیر نماید، از
مفاسد خواہائے زشت او بہ نظم ہیچ اثر نمی تواند داد. واو اگر باوے
در ہر امر...[ٹ]... بہ نزاع اندازی فیمابین......خواہد گردید، ودر
شکستِ وزیر شکستِ رونق کار نیابت نیز بوقوع[ٹ] پیوند خواہد انجامید،
واگر بالفرض محال کہ اصلاح حال وزیر نمود، یا ضرر ہائے آنرا دفع یا کم
ساخت، باآنکہ آن شخص خواص بشری از خود[ٹ]...... دور نمی تواند کرد
دریں حال کہ نہ وزیر ناظر است و نہ انگریزاں، تا کجا از اقربائے[ٹ] خود پرہیز
می تواند کرد. ومرحبا کہ[ٹ] شخصے فرشتہ صفت بہم رسد چوں بندۂ[ٹ] واحد است،
نیست اصلاح حال اینہمہ جماعت مختلف از سپاہ و رعایا و اہلکاران را،
کہ از سالہا بے ترتیب، و عادت باموزِ زشت کردہ اند، چگونہ میتواں داد
پس نقشۂ انتظام ملک دریں است کہ وزیر ملک دفعہ نصیحت بلیغ
کردہ اخراجات او را محدود سازند؛ تا مختار آں بودہ، بطور حیدر بیگ
دخلے در کار ملک و سپاہ نکند. ومفسدان وخانہ بر اندازاں را از حوالی او
دور سازند. و شخصے از انگریزاں، کہ تجربہ اندوز کار ملک، و مالوف
با اہل ہند، و خیر خواہ جانبین بودہ باشد، بمختاری تمام بہ کار لکھنؤ تعین
نمایند، تا نائب و دیوان و بخشی و خزانچی و ہر صاحب خدمت در فرمان

لہ اصل: ضعیف کردانیدہ، ہونے: "Badly going" ٹ اکاوش: بنزاع اندازی فیمابین مستحز
خواہد گردید ٹ؛ ترجمہ ہونے: "If he meddles into everything, the result would be
a quarrel between the two ways" ٹ اصل: ... بوقوع ٹ اصل: باکم ٹ اصل: "خود
پیمانہ دور می تواند کرد" ٹ اصل: اقربائی، ہونے: "Suppose" ٹ کذا، ہونے: "personal gains"
ٹ اصل: بندہ ٹ اصل: "جواب"

او باشد، و برہنمائیٔ او تشخیص[۶] کارہا کردہ بحضور وزیر بزدہ اجرائے آں نمایند و چند کس از سرداران انگریز ناظر امور سپاہ و زیر شدہ، یراق و اسپہائے ایشاں ماہ بماہ رسانیدہ، کار و خدمت بگیرند۔ و ہر کس از سپاہ یا اہلکاراں یا رعایا از قانون جدید یا مخل[۱] شود [و یا] تجاوز نماید[۲]، ہماں وقت او را اخراج کنند، تا ہر کہ بماند[۳] مشغول کار و برفاہ باشد۔ و ہر کہ مفسد است از میانہ بروں رود۔ و عمال و اہلکاران سابق تمام و اکثر سرداران سپاہ واجب الدفع اند۔ زیرا کہ بزرگی و فضول خرچی و ہزار مفاسد دیگر عادت کردہ اند؛ ازیں باطاعت و فرمانبرداری نمی تواند داد، و رفع حجاب از میان مصلحان[۳] و مفسداں نخواہند کرد، ہرگز اصلاح آنہا ممکن نیست؛ بلکہ مردم وسط و غربا را بعرصہ [باید] آورد و بکارہا مامور ساخت۔ اینہا بجہت ایزاد[۴] طلبی و عزت مزید حرمت مطابق فرمان و نفس الامر بعمل خواہند آورد۔

واما اصلاح رعایا در انست کہ پرداخت غربا و شکست اقویا نمودہ، برائے ہر کس جمعے مقرر نمایند کہ ادائے آں تواند کرد، و خود ہر گاہ تواند خورد[۵]۔ و

---

[۱] اصل: "مخل خود تجاوز نماید" [۲] اصل: نماید۔ [۳] اصل: مصلحاں و مفاسد نخواہند کرد۔ [۴] اصل: ایدو طلبی وعزش مزید حرمت مطابق فرمان ونفس الامر بعمل خواہد آمد آورد۔؛ در ہوئیے: "They will act according to orders & disinteriously in the hope of gaining position and increased credit."

[۵] اصل: بود؛ و ممکن است کہ از ماسبق ایں الفاظ بایں طور باشند: "برفاہ تواند بود" بجائے "ہرگاہ تواند خورد"، چنانکہ در ہوئیے۔ (باقی حاشیہ ۶ صفحہ ۱۶۵ پر)

عمال امین از متوسط و عزل بالنصب نموده اختیار تقصیر[۱] بجمعے در دست ایشان
ندهند. و در [هر] ناحیه از نواح ملک وزیر، فوجے[۲] بچھاؤنی باید که [.....][۳]
به مفسدان آنطرف، بتحریر عمال، میکرده باشد. و چھاؤنی فوجی مسکن[۴]
از افواج انگریزی، بلکه بپایۂ قلاع، در ملک بریلی، ضرور است که
روهیله فرصت سرخاریدن نتوانند یافت. و بهر حیله که دست دهد،
اخراج اقویائے آنجماعت از انملک و افواج وزیر کردن انسب
است، تا بمرور ایام ضعیف الحال شوند. زیرا که اصلاح آنها بطور
دیگر ممکن نیست، و در وقت بدشراره[۵] شر آنها از همه مفاسد بدتر خواهد
رسید ـــــ والسّلام

تمّت تمام شد

(بقیه حواشی ۶، ۷، ۸ صفحه ۱۶۴)

۶ کذا؛ و در ہوئے: "draw up estimates" ۸ اصل: آنکه بر شه ہوئے عبارت دیگر دارد، و یا بایں الفاظ اینقدر معنی گرفته؛ بینوب: "and provide horses and accoutrement and pay the men regularly every month and see that they render service"

---

۱ اصل: "لصر حملے" ۲ اصل: فوجی چھاؤنی نماید. ۳ ہوئے: "repress"

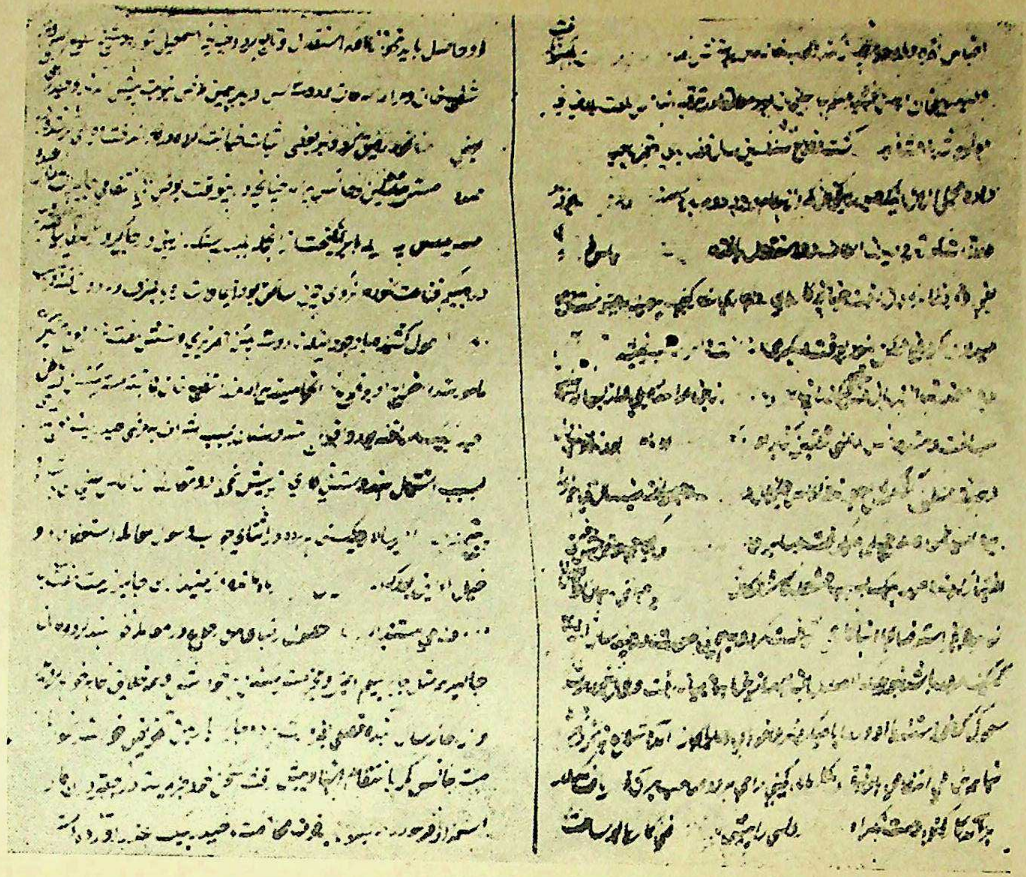
۴ کذا؛ ہوئے: "formidable" ۵ اصل: سراره سرایتہا

اشاریہ

(ا)

(۲)

(الف)

P. 74 L. 11—P. 77 (MS. Pp. 51-52)

FOREWORD

In my Russel Lecture at the Patna University in 1961, I had stated that the original manuscript of *Tafzihul Ghafilin* was lost and the book survives in an excellent English translation published by Dr. W. Hoey in 1885. Dr. Hoey had paid high tribute to Mirza Abu Talib Khan for his intimate knowledge of events and his fearless and objective analysis of the causes which led to the decline of Oudh. In fact Mirza Abu Talib's analysis applies not only to Oudh but to almost the whole of India in that period.

I had also then pointed out that the value of Mirza Abu Talib's study lies principally in the fact that he is refreshingly free from the obsession with military events, palace intrigues and court cabals which was the besetting sin of 18th century Indo-Muslim historiography. Mirza Abu Talib did not minimise the importance of personalities but he recognised that there are deeper economic and political forces which mould both individuals and events. In fact, Mirza Abu Talib's studies in this book lend credence to the claim that he was perhaps the first economic historian of the world and anticipated some of the theories of Marx by almost half a century.

It is therefore with surprise and pleasure that I have learnt that a manuscript of the book has been discovered in the Raza Library, Rampur. Dr. Abid Raza Bedar has earned the gratitude of all scholars for his efforts in unearthing it and still more for the care and industry with which he has brought out an authoritative version. As far as I am aware, this is the first time that this book is being printed and made available to a larger public. I hope Dr. Bedar will follow up this important work with further research into the history of India in the late 18th and the early 19th century and help us to understand some of the forces which are still shaping Indian economic, social and political history.

HUMAYUN KABIR

New Delhi,
27th April, 1965.

FOREWORD

In my Russel Lecture at the Patna University in 1961, I had stated that the original manuscript of **Tafzihul Ghafilin** was lost and the book survives in an excellent English translation published by Dr. W. Hoey in 1885. Dr. Hoey had paid high tribute to Mirza Abu Talib Khan for his intimate knowledge of events and his fearless and objective analysis of the causes which led to the decline of Oudh. In fact Mirza Abu Talib's analysis applies not only to Oudh but to almost the whole of India in that period.

I had also then pointed out that the value of Mirza Abu Talib's study lies principally in the fact that he is refreshingly free from the obsession with military events, palace intrigues and court cables which was the besetting sin of 18th century Indo-Muslim historiography. Mirza Abu Talib did not minimise the importance of personalities but he recognised that there are deeper economic and political forces which mould both individuals and events In fact, Mirza Abu Talib's studies in this book lend credence to the claim that he was perhaps the first economic historian of the world and anticipated some of the theories of Marx by almost half a century.

It is therefore with surprise and pleasure that I have learnt that a manuscript of the book has been discoverd in the Raza Library, Rampur. Dr. Abid Raza Bedar has earned the gratitude of all scholars for his efforts it unearthing it and still more for the care and industry with which he has brought out an authoritative version As far as I am aware, this is the first time that this book is being printed and made avialable to a larger public. I hope Dr. Bedar will follow up this important work with further research into the history of India in the late 18th and the early 19th century and help us to understand some of the forces which are still shaping Indian economic, social and political history.

HUMAYUN KABIR

New Delhi,
27th April, 1965.

Government of India Ministry of Education Publication of Rare MSS. Scheme-1

MIRZA ABU TALIB ISFAHANI

TAFZIHUL GHAFILIN

WAQA'I' - I - ZAMAN - I - NAWWAB ASAFU'D-DAULAH
(HISTORY OF THE TIMES OF NAWWAB ASAFU'D-DAULAH)

Edited by
ABID RAZA BEDAR
M.A. B. Lib. (Sc.) Ph.D. (Alig.)

Foreword by
PROF. HUMAYUN KABIR

INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES
SAULAT PUBLIC LIBRARY, RAMPUR.
1965

Tafzihul Ghafilin which is a contemporary record of events connected with the administration of Asafu'd - Daulah is based on the first hand knowledge of affairs that the author acquired through his official connection with the Nawab Wazir and the East India Company's agents in Oudh.

The appeal of Abu Talib's study lies principally in the fact that he is refreshingly free from the obsession with military events, palace intrigues and court cabals which is the besetting sin of eighteenth century Indo-Muslim historiography. Abu Talib was not unaware of their influence on the course of events, but he recognised that they were themselves often due to deeper economic and political causes. He therefore, discusses personalities and their role in history only in the context of the social, economic and political conditions of the country.

His main concern was with the forces that govern the health of society. In this intimate study of Oudh under the rule of the Wazirs, he discovered with an unerring insight the malaise which was slowly eating into the vitals of the State. He was not misled by the empty pomp of the Lucknow court nor the vulgar extravagance of the nobles, courtiers and the public officials. He saw that the luxury of the rich was invariably based on the neglect of ordinary men. The result was discontent among the people at large and dishonesty and corruption among the ruling classes. The oppression of the rich provoked lawlessness among the peasantry and Abu Talib saw clearly the retribution that was awaiting the thoughtless evil-doers.

He saw the writing on the wall and his fear that soon the State of Oudh would cease to be was realised within fifty years of his death.

——*Humayun Kabir*

MIRZA ABU TALIB ISFAHANI

TAFZIHUL GHAFILIN

WAQA' I' - I - ZAMAN - I - NAWWAB ASAFU'D-DAULAH

(HISTORY OF THE TIMES OF NAWWAB ASAFU'D - DAULAH)

Edited by:

ABID RAZA BEDAR
M.A. B.Lib. (Sc.) Ph.D. (Alig.)

INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES
SAULAT PUBLIC LIBRARY, RAMPUR.
1965